

An Analysis of the introduction of Marxism to Afghanistan: Agent and process

Mohammad Arif Hamidi¹

Mehdi Najafzadeh^{*2}

Rohullah Eslami³

Vahid Sinaee⁴

Received: 2025-10-05

Revised: 2026-04-15

Accepted: 2026-09-06

Available Online: 2026-09-16

How to cite this article:

Hamidi, M. A.; Najafzadeh, M.; Eslami, R. & Sinaee, V. (2026). An Analysis of the introduction of Marxism to Afghanistan: Agent and process. , Iranian Research Letter of International Politics, 14 (02), 397 - 425 .(in Persian with English abstract)
<https://doi.org/10.22067/irlip.2026.95797.1731>

1. Introduction

The introduction of Marxism into Afghanistan was not merely the importation of a foreign ideology or the direct result of Soviet influence. It took shape within a historical context marked by political instability, social inequality, weak state institutions, modern education, and Cold War rivalry. During the 1960s and 1970s, Marxism entered Afghan political and intellectual life as a radical discourse that promised social justice, equality, anti-feudal reform, and a modern alternative to the traditional order.

This study examines how Marxist discourse entered Afghanistan, who its early agents and interpreters were, through which institutional and cultural channels it was reproduced, and why it failed to become a hegemonic social discourse. The main argument is that Marxism influenced urban intellectuals, students, party activists, and military officers, but failed to build a stable connection with the religious, tribal, and local structures of Afghan society.

2. Theoretical framework¹

The theoretical framework of this study is based on ideological diffusion theory in a postcolonial context. This approach argues that ideologies do not move between societies in a fixed form. They are transferred through education, political parties, media, translation, cultural institutions, and intellectual elites. After entering a new society, they are reinterpreted, localized, resisted, or transformed by local social and cultural conditions.

Afghanistan is a significant case in this regard. Its proximity to the Soviet Union, political re-

-
1. Ph.D. Candidate in Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
 2. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Corresponding Author Email: m.najafzadeh@um.ac.ir)
 3. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
 4. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

lations with the Eastern Bloc, the education of Afghan students in socialist countries, and the circulation of Marxist texts created favorable conditions for the diffusion of leftist ideas. At the same time, Afghan society was deeply shaped by religion, tribal relations, local authority, and traditional legitimacy. This made Marxism institutionally influential but culturally contested.

3. Methodology

This research uses a qualitative historical-discursive design based on Norman Fairclough's Critical Discourse Analysis. It treats history as the socio-political context of discourse and examines how Marxism was produced, circulated, legitimized, and resisted in Afghanistan. The data include 18 selected issues of Khalq and Parcham, 7 official documents of the People's Democratic Party of Afghanistan, and 9 literary, educational, and media texts. The analysis focuses on key concepts, metaphors, binary oppositions, naming practices, and patterns of social representation. It is conducted at 3 levels: textual analysis, discursive practices, and social practices related to power, religion, tribe, class, and Cold War politics.

4. Discussion

The findings show that Marxism entered and expanded in Afghanistan through 3 main channels. The first channel was the network of intellectuals and students educated in the Eastern Bloc or influenced by global leftist movements. They translated, simplified, and reinterpreted Marxist concepts for Afghan audiences, especially in urban and university circles. They presented Marxism as a scientific and moral response to poverty, inequality, feudalism, and political corruption.

The second channel was the People's Democratic Party of Afghanistan. The party organized, politicized, and institutionalized Marxist discourse. Its 2 main factions, Khalq and Parcham, produced different styles of leftist political language. Khalq used a more radical and revolutionary discourse, while Parcham combined Marxist concepts with a softer nationalist and institutional language. However, factional divisions weakened the coherence of Marxist discourse and reduced its ability to gain broad legitimacy.

The third channel was the network of cultural, educational, and media institutions. Kabul University, student circles, party publications, translations, radio programs, theater, and political literature all contributed to the circulation of leftist ideas. These institutions helped Marxist discourse enter the cultural life of the urban educated class. Yet its reach remained limited. In rural and traditional areas, Marxism was often perceived as foreign, secular, anti-religious, and dependent on the Soviet Union.

The failure of Marxism in Afghanistan was not caused only by external pressure or political errors. A deeper reason was the gap between imported ideological language and the dominant meaning system of Afghan society. Concepts such as class struggle, dictatorship of the proletariat, anti-feudal revolution, and secular modernization could not become dominant signifiers in a society shaped by religion, tribe, local identity, and traditional authority. Marxism seized state power for a period, but failed to create broad social consent.

5. Conclusion

The study concludes that Marxism in Afghanistan was neither a purely imposed ideology nor

a deeply rooted social movement. It resulted from the interaction between internal crises and external ideological forces. Political illegitimacy, economic inequality, weak reformist projects, modern education, and urban intellectual activity created favorable conditions for Marxist ideas. However, dependence on the Soviet Union, elite-centered discourse, factional divisions, weak localization, and conflict with religious and tribal structures prevented Marxism from becoming hegemonic.

The Afghan case shows that the political success of an ideology does not necessarily mean social legitimacy. Marxism became powerful through institutions, parties, media, and the military, but remained socially limited. This gap between institutional power and social acceptance contributed to resistance, polarization, and the collapse of the Marxist project in Afghanistan. Future studies can examine the reception of Marxist discourse among women, rural communities, military officers, students, and religious actors.

Keywords: Marxism, Afghanistan, People's Democratic Party, Ideological Diffusion, Critical Discourse Analysis.

پژوهشنامه ایرانی
سیاست بین الملل
دوره ۱۴، شماره دو
شماره پیاپی ۲۸
بهار و تابستان ۱۴۰۵

دوره انتشار: دوفصلنامه
شاپا چاپی: ۲۳۲۲-۳۴۷۲
شاپا الکترونیک: ۲۷۱۷-۳۴۰۲

doi 10.22067/irlip.2026.95797.1731

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۵

بررسی زمینه‌های ورود مارکسیسم به افغانستان: عاملان و روندها

محمد عارف حمیدی^۱

مهدی نجف زاده^{۲*}

روح الله اسلامی^۳

وحید سینایی^۴

چکیده

این پژوهش با اتخاذ یک طرح کیفی تاریخی-گفتمانی و با تکیه بر تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف، به بررسی سازوکارهای نفوذ، بازتولید و محدودشدگی گفتمان مارکسیستی در افغانستان دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ خورشیدی می‌پردازد. چارچوب نظری پژوهش از مفاهیم قدرت، ایدئولوژی و مقاومت فرهنگی بهره می‌گیرد و تاریخ را نه به مثابه روایت صرف، بلکه به عنوان بافت اجتماعی-سیاسی تحلیل گفتمان در نظر می‌گیرد. داده‌های پژوهش شامل مجموعه‌ای از متون دست اول و ثانویه است؛ از جمله نشریات حزبی (مانند خلق و پرچم)، اسناد و بیانیه‌های حزب دموکراتیک خلق افغانستان، متون آموزشی و ترجمه‌های ایدئولوژیک، و نمونه‌هایی از آثار فرهنگی و واکنش‌های انتقادی معاصر. واحد تحلیل در این پژوهش، گزاره‌ها، مفاهیم کلیدی، استعاره‌ها و شیوه‌های بازنمایی اجتماعی در این متون است. تحلیل داده‌ها بر اساس مدل سه‌بعدی فرکلاف انجام شده است: (۱) تحلیل متن با تمرکز بر واژگان مسلط، تقابل‌های معنایی و شیوه‌های نام‌گذاری اجتماعی؛ (۲) تحلیل رویه‌های گفتمانی شامل تولید، توزیع و مصرف متون در بستر نهادهای حزبی و فرهنگی؛ و (۳) تحلیل رویه‌های اجتماعی با هدف تبیین نسبت گفتمان مارکسیستی با ساختارهای قدرت، مذهب و نظم قبیله‌ای جامعه افغانستان. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که

۱. دانشجوی دکترای علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

arifamidi@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)

m.najafzadeh@um.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. Eslami.r@um.ac.ir

۴. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. Sinaee@um.ac.ir

گفتمان مارکسیستی عمدتاً از طریق سه کانال اصلی بازتولید شده است: روشنفکران تحصیل کرده در بلوک شرق به عنوان انتقال دهندگان مفاهیم ایدئولوژیک، حزب دموکراتیک خلق افغانستان به عنوان نهاد سازمان دهنده و سیاسی کننده گفتمان، و نهادهای فرهنگی و رسانه‌ای که در ساده سازی و اشاعه مفاهیم چپ نقش ایفا کردند. با این حال، تحلیل گفتمانی متون نشان می‌دهد که این گفتمان به دلیل وابستگی ساختاری به شوروی، شکاف‌های درون گفتمانی، و ناسازگاری با گفتمان مذهبی-قبیله‌ای مسلط، نتوانست مشروعیت اجتماعی پایدار کسب کند و به گفتمان هژمونیک تبدیل شود.

کلیدواژه‌ها: مارکسیسم، افغانستان، حزب دموکراتیک خلق، روشنفکران، شوروی، ایدئولوژی‌های سیاسی.

مقدمه

مارکسیسم به عنوان یک نظام فکری جامع که ترکیبی از تحلیل اقتصادی، فلسفه اجتماعی و برنامه‌ریزی سیاسی را ارائه می‌داد، در نیمه دوم قرن بیستم نقش مهمی در تحولات افغانستان ایفا کرد. در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ خورشیدی افغانستان شاهد تحولی بنیادین در ساختارهای فکری و سیاسی خود بود. در این دوره، ایدئولوژی مارکسیسم به عنوان یکی از مهم‌ترین گفتمان‌های رادیکال وارد فضای سیاسی و روشنفکری کشور شد و به تدریج، بر بخش‌هایی از نخبگان شهری، دانشگاهیان، ارتش و گروه‌های سیاسی تأثیر گذاشت. (Saikal, 2020, pp. 188-190) این نفوذ نه به صورت طبیعی، بلکه در بستر خاصی از بحران‌های سیاسی، نابرابری‌های اقتصادی، و تحولات بین‌المللی شکل گرفت.

مارکسیسم، که در اصل ریشه در تجربه‌های اروپایی داشت، با چالش‌های متعددی در فرآیند بومی سازی در افغانستان مواجه شد. از یک سو، روشنفکران تلاش کردند تا این ایدئولوژی را با ساختار اجتماعی و فرهنگی کشور تطبیق دهند؛ از سوی دیگر، با مقاومت‌های جدی از سوی نیروهای مذهبی، قبایلی و سنتی روبه‌رو شدند. (Roy, 1990, pp. 84-97) این تعارض، نه تنها مانع از نهادینه سازی کامل مارکسیسم در سطح عمومی شد، بلکه زمینه ساز خشونت‌های سیاسی، قطب بندی ایدئولوژیک و بی ثباتی اجتماعی نیز گردید. (Barfield, 2010, pp. 170-173)

از این منظر درک چگونگی ورود مارکسیسم به افغانستان به عنوان اولین حاملان و روندهای توسعه این گفتمان در افغانستان ضروری است. به نظر می‌رسد مارکسیسم اگرچه ابعاد عمیقی در جامعه افغانستان نیافت اما در طی قرن بیستم به مثابه یکی از مهم‌ترین بازیگران سیاسی در افغانستان عمل کرده است. این وضعیت نکته بسیار اساسی را در تاریخ اندیشه های سیاسی جلوگر می سازد، برای تاثیر پذیری یک فکر یا اندیشه ضرورتا نیازی به انتقال درست و کامل آن به جامعه هدف نیست و چه بسا در کشاکش های سیاسی، افکار و ایدئولوژی های سیاسی که با تعارض همراه بوده اند نقش مهم تری ایفا کرده اند. این مسئله درباره فکر مارکسیسم در افغانستان نیز مصداق دارد.

با وجود مطالعات متعددی که به بررسی ابعاد تاریخی شکل گیری گفتمان چپ در افغانستان صورت گرفته است (Dorransoro, 2005, pp. 23-40, 61-98; Rubin, 2002, pp. 81-106)، هنوز شکاف‌های جدی در تحلیل فرآیند نفوذ گفتمان مارکسیستی، حاملان آن (مانند روشنفکران، نهادهای فرهنگی، و

نظامیان)، و سازوکارهای مقاومت فرهنگی و مذهبی وجود دارد. این پژوهش تلاش دارد با استفاده از روش تحلیل گفتمان، چگونگی شکل‌گیری، ترویج و مقاومت در برابر مارکسیسم را در ساختار سیاسی و فرهنگی افغانستان بررسی کند.

درک ریشه‌ها و محدودیت‌های گفتمان مارکسیستی در افغانستان، نه تنها برای فهم گذشته پرچالش این کشور ضروری است، بلکه در تحلیل چرایی ناکامی پروژه‌های ایدئولوژیک در جوامع متکثر و سنت‌محور نیز اهمیت نظری و کاربردی دارد.

این ایدئولوژی که در بستر بحران‌های ساختاری جامعه افغانستان وارد شد، خود را به عنوان آلترناتیوی مدرن در برابر نظام سنتی حاکم معرفی کرد. ورود مارکسیسم به افغانستان را می‌توان محصول برخورد چندین عامل تاریخی، جغرافیایی و اجتماعی دانست.

از منظر تاریخی ورود مارکسیسم به افغانستان را نمی‌توان جدا از تحولات بین‌المللی قرن بیستم دانست. وقوع انقلاب بلشویکی در روسیه در سال ۱۹۱۷ و گسترش کمونیسم به عنوان یک نیروی ایدئولوژیک جهانی، زمینه‌ای تاریخی برای نفوذ آن به کشورهای همسایه از جمله افغانستان را فراهم کرد. پس از برقراری روابط دیپلماتیک میان افغانستان و اتحاد جماهیر شوروی در دوره امان‌الله خان (۱۹۱۹)، جریان‌های فکری نوگرایانه و عدالت‌خواهانه که از تجربه‌های شوروی الهام می‌گرفتند، به تدریج وارد فضای فکری کشور شدند (Barfield, 2010, pp. 225-226; Saikal, 2004, p. 142). در ادامه، تأسیس حزب دموکراتیک خلق افغانستان (PDPA) در سال ۱۹۶۵، نتیجه مستقیم این سابقه تاریخی بود که باعث رسمی شدن حضور مارکسیسم در سپهر سیاسی کشور شد. (Dorransoro, 2005, pp. 85-98)

از منظر جغرافیایی افغانستان به دلیل موقعیت ژئوپلیتیکی خاص خود، به عنوان نقطه اتصال میان آسیای مرکزی، خاورمیانه و شبه‌قاره هند، از دیرباز در معرض تبادل ایدئولوژیک و فرهنگی قرار داشته است. هم‌مرزی با شوروی و نزدیکی فرهنگی-زبانی با مناطق تاجیک‌نشین اتحاد جماهیر شوروی، نقش مهمی در انتقال مفاهیم مارکسیستی به افغانستان ایفا کرد. مناطق شمالی مانند بدخشان و قندوز، محل عبور غیررسمی جزوات و کتاب‌های مارکسیستی بود. (Shahrani, 1986, pp. 38-42; Maley, 2009, pp. 23-28) همچنین، بسیاری از دانشجویان افغان که برای تحصیل به شوروی اعزام می‌شدند، پس از بازگشت به کشور، حامل ایده‌های مارکسیستی بودند که در نهادهایی مانند دانشگاه کابل نفوذ کردند. (Emadi, 2002, pp. 65-72)

و سرانجام از منظر درونی و اجتماعی ساختار طبقاتی ناعادلانه، فقر گسترده و تسلط ساختارهای فئودالی، از جمله زمینه‌های اجتماعی مؤثر در گسترش مارکسیسم در افغانستان بودند. ایدئولوژی مارکسیستی که وعده برابری اجتماعی، رفع استثمار و تحقق عدالت طبقاتی را می‌داد، برای اقشار محروم و بخشی از روشنفکران جوان بسیار جذاب بود. نابرابری‌های شدید اقتصادی، فساد اداری و تسلط نخبگان سنتی بر منابع قدرت، باعث شد که بخشی از جامعه، مارکسیسم را به عنوان راه نجاتی از نظم موجود بپذیرند؛ (Kakar, ۱۹۹۷, pp. ۲۳-۲۵; Ewans, ۲۰۰۲) علاوه بر آن، رشد طبقه متوسط شهری و گسترش سواد در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰، موجب شد که نشریات مارکسیستی و آثار ترجمه‌شده مارکس و لنین مخاطبان بیشتری بیابند. (Weiner & Banuazizi, 1994, pp. 37-42)

توجه به اولین تقریرکنندگان فکر و ایدئولوژی به ویژه افکاری که از جامعه بومی خود جدا شده و به دیگر جوامع راه یافته اند بسیار اساسی و حیاتی است. آنان اولین حاملان اندیشه جدید هستند و تفسیر آنان از فکر جدید و راه های گسترش آن می تواند به درک ما از روندهای شکل گیری و گسترش آن فکر یاری رساند. این مقاله با تاکید بر نقاط آغازین در ورود تفکر مارکسیستی به جامعه افغانستان بر حاملان و تقریرکنندگان آن تمرکز کرده است تا ضمن پاسخگویی به این سوال که این اندیشه در چه شرایطی چگونه و با چه تفسیرهای اولیه، توسط چه کسانی در جامعه افغانستان ترویج شده به این پرسش ضمنی پاسخ گوید که چرا به رغم آن که اندیشه مارکسیستی در ساحت اندیشه ورزی در جامعه افغانستان توفیقی نیافت به یکی از مهم ترین گفتمان های موثر بر فضای سیاسی در این کشور در طی قرن بیستم تبدیل شد. در واقع، فهم عمیق این سازوکارهای اولیه ورود و تفسیر، کلید گشودن چرایی تبدیل یک اندیشه وارداتی از حاشیه به متن اصلی منازعات و گفتمان های سیاسی در جامعه ای چون افغانستان است. این پژوهش بر آن است تا با واکاوی این نقاط آغازین، پرده از پیچیدگی های رابطه میان اندیشه، قدرت و جامعه در بستر تاریخی افغانستان بردارد و چگونگی تأثیرگذاری گفتمان مارکسیستی را بر فضای سیاسی این کشور در قرن بیستم، فراتر از سطح صرف ایدئولوژیک، تبیین نماید.

مبانی نظری و روش

این پژوهش با اتخاذ یک طرح کیفی تاریخی-گفتمانی به بررسی سازوکارهای ورود، بازتولید و محدودشدگی گفتمان مارکسیستی در افغانستان دهه های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ خورشیدی می پردازد. در این چارچوب، نظریه انتقال ایدئولوژیک در بستر پسااستعماری به عنوان چارچوب نظری پژوهش و تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف به عنوان روش اصلی تحلیل داده ها به کار گرفته شده است. تاریخ در این پژوهش نقش بستر اجتماعی-سیاسی تحلیل را ایفا می کند و نه یک روش مستقل تحلیلی. بدین ترتیب، کاربرد تحلیل گفتمان انتقادی امکان می دهد که انتقال ایدئولوژیک نه در قالب توالی ای از رویدادهای تاریخی، بلکه باید به صورت فرایندی گفتمانی با تأکید بر نحوه صورت بندی مفاهیم مارکسیستی در متن، رویه های نهادی و ساختارهای قدرت خوانش شود.

الف) چارچوب تئوریک: نظریه انتقال ایدئولوژیک در بستر پسااستعماری

نظریه انتقال ایدئولوژیک (Ideological Diffusion Theory) بر این فرض استوار است که ایدئولوژی ها، به ویژه در جوامع پیرامونی و در شرایط استعمار و پسااستعمار، از مراکز قدرت فکری و سیاسی به جوامع مقصد منتقل می شوند. (Meyer et al., 1997, pp. 144-146) این انتقال معمولاً از طریق شبکه های نهادی نظیر نظام های آموزشی، رسانه ها، سازمان های بین المللی و نخبگان تحصیل کرده ای صورت می گیرد که پیوندهای فکری یا سیاسی با قدرت های خارجی دارند. (Wuthnow, 2009, pp. 11-15) در رویکرد پسااستعماری، انتقال ایدئولوژی فرایندی خطی و یک سو به تلقی نمی شود، بلکه شامل بازتفسیر، بومی سازی و گاه مقاومت در بستر اجتماعی-فرهنگی جامعه مقصد است. (Said, 1993, pp. 191-195; Young, 2001, pp. 1-11) بدین معنا که ایدئولوژی وارداتی پس از ورود، در تعامل با ساختارهای قدرت

داخلی، نظام‌های ارزشی بومی و شرایط اجتماعی خاص، دچار دگرگونی معنایی می‌شود. افغانستان در دوران جنگ سرد و در موقعیت ژئوپلیتیکی میان بلوک شرق و غرب، نمونه‌ای بارز از این فرایند به‌شمار می‌آید. نفوذ گفتمان مارکسیستی از سوی اتحاد جماهیر شوروی نه تنها از طریق روابط سیاسی و نظامی، بلکه از مسیر بورسیه‌های تحصیلی، آموزش ایدئولوژیک کادرهای حزبی، برنامه‌های رسانه‌ای و فرهنگی و ترجمه متون نظری صورت گرفت. (Rubin, 2002, p. 71; Coll, 2004, p. 51) در عین حال، این گفتمان در بستر داخلی افغانستان و در تعامل با ساختارهای طبقاتی، ضعف دولت مرکزی و ظهور نخبگان تحصیل کرده بازتفسیر شد. (Emadi, 2005, pp. 65-72; Dorronsoro, 2005, pp. 225-228; Barfield, 2010, pp. 65-72) این چارچوب نظری امکان تبیین دوگانه فشار بیرونی / بازخوانی درونی را در فهم ورود و گسترش مارکسیسم در افغانستان فراهم می‌سازد.

ب) روش پژوهش: تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف

روش اصلی پژوهش، تحلیل گفتمان انتقادی (Critical Discourse Analysis) بر مبنای مدل سه‌بعدی نورمن فرکلاف است؛ رویکردی که امکان تبیین رابطه متقابل میان زبان، قدرت و ایدئولوژی را در متون سیاسی-فرهنگی فراهم می‌سازد. (Fairclough, 1992, pp. 125-129) انتخاب این روش با پرسش محوری پژوهش هم‌خوان است، زیرا هدف مطالعه صرفاً توصیف تاریخی رویدادها نیست، بلکه کشف سازوکارهای گفتمانی تولید، بازتولید و منازعه ایدئولوژیک مارکسیسم در افغانستان است. بدین ترتیب، این رویکرد روش‌شناختی نه تنها چارچوبی برای تحلیل محتوا فراهم می‌آورد، بلکه نتایج روش‌شناختی مشخصی را در خصوص چگونگی شکل‌گیری، انتشار و منازعه ایدئولوژیک مارکسیسم در بسترهای زبانی، نهادی و اجتماعی افغانستان ارائه می‌دهد.

تحلیل گفتمان در این پژوهش به صورت نظام‌مند در سه سطح انجام شده است:

۱. **تحلیل متن (Text Analysis):** در این سطح، ویژگی‌های زبانی و معنایی متون بررسی شده‌اند؛ از جمله واژگان کلیدی، ساختارهای نحوی، تقابل‌های دوتایی (نظیر خلق/ارتجاع، عدالت/استثمار)، شیوه‌های نام‌گذاری کنشگران اجتماعی، و الگوهای برجسته‌سازی یا حذف مفاهیم. نتیجه روش‌شناختی این سطح، کشف استراتژی‌های زبانی و معنایی مورد استفاده برای بسیج، ایدئولوژیک‌سازی و ایجاد هویت‌های گروهی است. این تحلیل بر متون نشریات حزبی «خلق» و «پرچم»، بیانیه‌های حزب دموکراتیک خلق افغانستان، متون آموزشی و ترجمه‌های مارکسیستی و نیز متون انتقادی و مخالف متمرکز بوده است.

۲. **تحلیل رویه‌های گفتمانی (Discursive Practice):** در این مرحله، چگونگی تولید، توزیع و مصرف متون بررسی شده است؛ از جمله نقش نشریات حزبی، نهادهای آموزشی، رسانه‌های دولتی و شبکه‌های روشنفکری در گردش گفتمان مارکسیستی. همچنین روابط بینامتنی (ارجاع به متون کلاسیک مارکسیستی و ادبیات شوروی) و بیناگفتمانی (تعامل و تقابل با گفتمان‌های دینی، ملی‌گرایانه و سنتی افغانستان) تحلیل شده‌اند تا نحوه شکل‌گیری میدان منازعه معنایی روشن شود. نتیجه روش‌شناختی

این مرحله، فهم چگونگی نهادسازی گفتمانی، مدیریت معنا و چگونگی ایجاد یا حفظ مشروعیت ایدئولوژیک از طریق شبکه‌های ارتباطی است.

۳. **تحلیل بستر اجتماعی (Social Practice):** در این سطح، گفتمان‌ها در بستر تاریخی-اجتماعی افغانستان قرار داده شده‌اند؛ با تمرکز بر ساختار قدرت سیاسی، نقش ارتش و دولت، جایگاه مذهب و نظام قبیله‌ای، و شرایط جنگ سرد. هدف این بخش، تبیین سازوکارهای مشروعیت‌سازی، مقاومت اجتماعی و ناکامی گفتمان مارکسیستی در تبدیل شدن به گفتمان مسلط بوده است. این سطح، نتایج روش‌شناختی را در قالب فهم پیوند دیالکتیکی میان ساختارهای اجتماعی و فرایندهای گفتمانی ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که چگونه شرایط بیرونی بر تولید و مصرف گفتمان تأثیر گذاشته و بالعکس.

بدین ترتیب، تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف در این پژوهش نه تنها امکان شناسایی مضامین و مفاهیم مسلط را فراهم می‌کند، بلکه روندها و مکانیزم‌های عملی را آشکار می‌سازد که از طریق آن‌ها مارکسیسم در افغانستان به‌طور هم‌زمان به‌عنوان یک پروژه سیاسی دولت‌محور و یک گفتمان منازعه‌برانگیز اجتماعی عمل کرده است. این رویکرد، پیوند میان سطح زبانی، نهادی و اجتماعی را برقرار کرده و به پاسخ‌گویی منسجم به پرسش اصلی پژوهش انجامیده است.

داده‌های پژوهش شامل ۱۸ شماره منتخب از نشریات حزبی «خلق» و «پرچم»، ۷ بیانیه و سند رسمی حزب دموکراتیک خلق افغانستان، و ۹ متن ادبی و رسانه‌ای مرتبط با گفتمان مارکسیستی (شامل اشعار، مقالات و تولیدات فرهنگی) است. این متون به‌صورت هدفمند و بر اساس معیارهای ارتباط گفتمانی، اهمیت تاریخی و قابلیت تحلیل انتقادی انتخاب شده‌اند. این تحلیل سه‌بعدی، که با چارچوب نظری انتقال ایدئولوژیک تکمیل می‌شود، امکان درک جامع از چگونگی ورود و اثرگذاری مارکسیسم در افغانستان را فراهم می‌آورد.

پیشینه پژوهش

مطالعات مربوط به تاریخ اندیشه و تحولات ایدئولوژیک در افغانستان، در مقایسه با دیگر جوامع منطقه، از پراکندگی و ضعف ساختاری رنج می‌برند. محدودیت نهادهای پژوهشی در داخل افغانستان و تمرکز بخش قابل توجهی از پژوهش‌های بین‌المللی بر مسائل امنیتی، منازعات قومی و مفهوم «دولت ورشکسته»، موجب شده است که بررسی‌های عمیق درباره سازوکارهای فکری، ایدئولوژیک و گفتمانی جامعه افغانستان کمتر مورد توجه قرار گیرد.

بخش مهمی از ادبیات موجود را می‌توان در دسته مطالعات تاریخ‌نگارانه و روایی جای داد. آثاری چون افغانستان در قرن بیستم نوشته ظاهر طنین (۲۰۰۵) و افغانستان در پنج قرن اخیر اثر میر محمد صدیق فرهنگ (۲۰۰۶)، تصویری جامع از تحولات سیاسی و اجتماعی افغانستان ارائه می‌دهند و از حیث گردآوری داده‌های تاریخی و روایت بازیگران نقش‌آفرین ارزشمندند. با این حال، این آثار عمدتاً به توصیف وقایع بسنده کرده و وارد تحلیل نظام‌مند سازوکارهای ایدئولوژیک و گفتمانی نمی‌شوند.

دسته دوم، پژوهش‌هایی هستند که بر احزاب و ساختارهای سیاسی چپ تمرکز دارند. کتاب محمدجواد

صالحی (۱۹۹۴) درباره حزب دموکراتیک خلق افغانستان و رساله گریگوریان درباره ظهور افغانستان نوین، اطلاعات مهمی درباره شکل‌گیری و نقش سیاسی نیروهای چپ ارائه می‌کنند، اما این آثار نیز بیشتر بر تاریخ سازمانی و تحولات سیاسی تمرکز دارند و نحوه بازنمایی گفتمان مارکسیستی و منازعه معنایی آن با گفتمان‌های رقیب را بررسی نمی‌کنند.

در حوزه مطالعات ایدئولوژیک و نظری، آثاری درباره مارکسیسم، اسلام سیاسی و لیبرالیسم در افغانستان و منطقه منتشر شده است (Hosseini et al., 2020). این پژوهش‌ها اگرچه به نقش ایدئولوژی‌ها در سیاست‌گذاری و نظم اجتماعی اشاره دارند، اما اغلب از سطح تحلیل متنی و گفتمانی فراتر نرفته و ایدئولوژی را بیشتر به عنوان یک متغیر کلان و بیرونی بررسی می‌کنند. در همین حوزه، پژوهش اعتضادالسلطنه و نوازی (۲۰۲۱) از منظر روش‌شناختی و تحلیل ساختار ایدئولوژی‌های رادیکال اهمیت دارد. این پژوهش، مارکسیسم‌لنینیسم را در چارچوب نظری گسترده‌تری از جریان‌های انقلابی فراملی بررسی کرده و وجوه تشابه میان ساختار سازمانی آن، به‌ویژه نظریه حزب پیش‌تاز یا اقلیت هدایت‌کننده در اثر چه باید کرد؟ لنین، و جریان‌های افراطی مذهبی را توضیح داده است (اعتضادالسلطنه و نوازی، ۱۴۰۰، صص. ۱۱-۱۲). یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که هر دو جریان با طرد نظم اجتماعی موجود و نفی مرز میان حوزه عمومی و خصوصی، در پی بازسازی رادیکال جامعه با اتکا به اقلیتی ایدئولوژیک و متعهد هستند (Etezadosaltaneh, 2021, pp. 11-12, 20-21). این چارچوب را می‌توان برای تحلیل جریان چپ افغانستان نیز به کار گرفت؛ زیرا حزب دموکراتیک خلق خود را «پیش‌تاز خلق» می‌داند و می‌کوشد برنامه‌های ایدئولوژیک خود را بدون پیوند ارگانیک با بدنه جامعه و به صورت دستوری و از بالا به پایین اجرا کند.

در میان پژوهش‌های موجود، کتاب سعادت ملوک تابش هروی (۲۰۱۳) با عنوان مارکسیسم در افغانستان نزدیک‌ترین اثر به موضوع این مقاله است. این اثر با ارائه تاریخچه‌ای از ورود و شکست مارکسیسم در افغانستان، سهم مهمی در مستندسازی این جریان دارد؛ با این حال، تمرکز آن بر روایت تاریخی و دلایل سیاسی شکست است و به بررسی سازوکارهای گفتمانی انتقال، بازتولید و مقاومت فرهنگی در برابر مارکسیسم نمی‌پردازد.

در مقابل، مطالعات گفتمانی در بستر افغانستان بسیار محدودند و عمدتاً بر نمونه‌های غیرافغانستانی یا موضوعات دیگر متمرکز شده‌اند (Sadeghi & Mohammadi, 2015). این خلأ نشان می‌دهد که تحلیل گفتمان انتقادی به عنوان ابزاری برای فهم منازعات ایدئولوژیک در افغانستان هنوز به طور جدی به کار گرفته نشده است.

نوآوری پژوهش حاضر در آن است که با ترکیب نظریه انتقال ایدئولوژیک در بستر پسااستعماری و تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، به جای تمرکز صرف بر تاریخ وقایع یا شکست سیاسی مارکسیسم، بر روندها و مکانیزم‌های گفتمانی انتقال، مشروعیت‌سازی و مقاومت تمرکز می‌کند. این مقاله نشان می‌دهد که چرا و چگونه گفتمان مارکسیستی، علیرغم نفوذ نهادی و سیاسی، نتوانست به گفتمان مسلط در جامعه افغانستان تبدیل شود؛ امری که در بخش قابل توجهی از ادبیات پیشین یا مغفول مانده یا صرفاً به صورت توصیفی و غیرگفتمانی بررسی شده است.

با این وجود در خصوص موضوع مورد بحث این مقاله می‌توان به آثاری اشاره کرد که در سال‌های اخیر چاپ و منتشر گردیده‌اند. ظاهر طنین (۲۰۰۵) در کتاب افغانستان در قرن بیستم، انتشارات محمدابراهیم شریعتی افغانستانی، یکی از ویژگی‌های مهم افغانستان در قرن بیستم را جنبه روایی و شفاهی این قرن دانسته است. نویسندگان بر خلاف متون معمول تاریخی، در این اثر، به جای نتیجه‌گیری از یک حوزه پژوهشی تاریخی، کوشیده است تا تحولات این دوره از تاریخ معاصر افغانستان را چنان که قبلاً ذکر شد، از روی سخنان بازیگران و یا به شرح زیر بیان کند. ناظران حوادث در این اثر، نظریات، دیدگاه‌ها و روایت‌های بیش از صد نفر از بازیگران این مرحله از تاریخ افغانستان، کارشناسان، محققین، رهبران احزاب، فرماندهان مجاهدین، خبرنگاران و مردم عادی این کشور گردآوری شده و وقایع تاریخی از آن استخراج شده است.

بحث و بررسی

مارکسیسم در افغانستان بیش از آنکه به مثابه یک جنبش اجتماعی برآمده از مطالبات توده‌ای شکل گرفته باشد، در قالب یک گفتمان نخبه‌محور و بالاب‌پایین ظهور یافت. برخلاف برخی تجربه‌های مارکسیستی در کشورهایمانند کوبا یا ویتنام که طبقات فرودست نقش فعالی در پیشبرد پروژه انقلابی ایفا کردند، در افغانستان حاملان اصلی گفتمان مارکسیستی عمدتاً روشنفکران تحصیل کرده در خارج از کشور، بوروکرات‌های وابسته به دستگاه دولت و افسران نظامی آموزش دیده در اتحاد جماهیر شوروی بودند. (Giustozzi, 2019) این ویژگی، ماهیت گفتمان مارکسیستی را از همان ابتدا از بدنه اجتماعی سنتی افغانستان جدا ساخت.

این نخبه‌گرایی گفتمانی پیامدهای دوگانه‌ای به همراه داشت. از یک سو، انسجام ایدئولوژیک، آموزش سازمان یافته و دسترسی به منابع قدرت، امکان نفوذ سریع مارکسیست‌ها به نهادهای کلیدی چون ارتش، دانشگاه و دستگاه اداری را فراهم کرد. در سطح گفتمانی، زبان «ضرورت تاریخی»، «پیشرفت علمی» و «رهایی خلق» به ابزاری برای مشروعیت‌سازی کنش سیاسی حزب دموکراتیک خلق افغانستان بدل شد. این امر زمینه‌ساز کودتای سال ۱۹۷۸ و تثبیت اولیه قدرت PDPA گردید؛ رخدادی که با حداقل مقاومت نهادی در سطح دولت همراه بود. (Barfield, 2010, pp. 229-231; Dorronsoro, 2005, pp. 90-95).

با این حال، همین نخبه‌گرایی گفتمانی در سطح اجتماعی به گسست مشروعیت انجامید. تحلیل گفتمان نشان می‌دهد که مفاهیم مرکزی مارکسیستی نظیر «مبارزه طبقاتی»، «فئودالیسم» و «خلق»، نتوانستند در نظام معنایی جامعه‌ای که بر محور مذهب، قبیله و روابط سنتی سامان یافته بود، دال‌های مسلط شوند. برای بخش بزرگی از جامعه افغانستان، به‌ویژه در مناطق روستایی، مارکسیسم نه تنها نامفهوم، بلکه به‌عنوان گفتمانی «بیگانه» و «تهدیدکننده نظم دینی و فرهنگی» بازنمایی شد. از این رو، سیاست‌هایی چون اصلاحات ارضی، آموزش زنان و محدودسازی نهادهای مذهبی، به جای تولید رضایت اجتماعی، با مقاومت گسترده و بعضاً خشونت آمیز مواجه گردید. (Kakar, 1997, p. 63; Emadi, 2002, pp. 85-88) از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، این وضعیت نشان می‌دهد که تمرکز گفتمان مارکسیستی بر زبان نخبه‌گرایانه و مفاهیم انتزاعی، امکان تبدیل شدن آن به «دال مسلط» در میدان معنایی جامعه افغانستان را محدود کرد و انتقال ایدئولوژیک را به سطح نخبگان شهری و شبکه‌های حزبی تقلیل داد.

این فقدان مشروعیت اجتماعی، در کنار شکاف‌های درون‌گفتمانی حزب دموکراتیک خلق (به‌ویژه میان جناح‌های خلق و پرچم)، به تضعیف ساختاری رژیم انجامید. گفتمان مارکسیستی در افغانستان نتوانست میان زبان ایدئولوژیک رسمی و تجربه زیسته جامعه پلی ارتباطی برقرار کند و همین امر زمینه‌ساز گسترش شورش‌های محلی و نهایتاً مداخله نظامی شوروی در سال ۱۹۷۹ شد. به بیان دیگر، گفتمان مارکسیستی اگرچه در سطح نهادی قدرتمند بود، اما در سطح اجتماعی به گفتمانی منازعه‌برانگیز و طردشده تبدیل گردید. (Rubin, 2002, pp. 111-121)

تحلیل روند نفوذ مارکسیسم نشان می‌دهد که این ایدئولوژی از سه مسیر گفتمانی اصلی وارد فضای فکری افغانستان شد: نخست، از طریق روشنفکران و دانشجویانی که در کشورهای بلوک شرق آموزش دیده بودند و پس از بازگشت، حامل زبان و مفاهیم مارکسیستی در نهادهای آموزشی و سیاسی شدند؛ دوم، از طریق نهادهای فرهنگی و آموزشی مدرن که به بازتولید مفاهیم عدالت‌خواهانه و ضد سنتی پرداختند؛ و سوم، از طریق شبکه‌های سیاسی و نظامی وابسته به حمایت مستقیم یا غیرمستقیم اتحاد جماهیر شوروی. در سطح داخلی، شرایط اجتماعی و اقتصادی افغانستان در دهه‌های ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰، زمینه‌ای دوگانه برای نفوذ و در عین حال مقاومت در برابر مارکسیسم فراهم کرد. نابرابری اقتصادی، ساختار فئودالی، ضعف نهادهای مدنی و ناکارآمدی دولت مرکزی، برخی از اقشار شهری و روشنفکری را به سوی ایدئولوژی‌هایی سوق داد که وعده برابری و عدالت اجتماعی می‌دادند. در این معنا، مارکسیسم توانست به‌عنوان گفتمانی انتقادی برای بخشی از نخبگان جذابیت پیدا کند. (Barfield, 2010, pp. 225-228; Emadi, 2002, pp. 65-72) با این حال، همین گفتمان در برخورد با ساختار سنتی جامعه، با مقاومت فرهنگی و مذهبی گسترده‌ای روبه‌رو شد. در سطح روش‌شناختی، این سه مسیر را می‌توان به‌عنوان کانال‌های متمایز اما درهم‌تنیده انتقال ایدئولوژیک فهم کرد که هر یک در سطحی متفاوت (آموزشی-فرهنگی، حزبی-نظامی و روشنفکری) به بازتولید و در عین حال محدودشدگی گفتمان مارکسیستی در افغانستان انجامیدند.

نظام آموزشی مدرن در دوره ظاهرشاه و داوودخان، به‌ویژه دانشگاه کابل، به یکی از کانون‌های اصلی گردش ایده‌های چپ تبدیل شد (Dorransoro, 2005, pp. 65-67). روشنفکران بومی، نویسندگان و شاعران، با بهره‌گیری از ادبیات عدالت‌محور، کوشیدند گفتمان مارکسیستی را در لایه‌های فرهنگی جامعه بازتولید کنند. با این حال، این تلاش‌ها عمدتاً در سطح نخبگان شهری باقی ماند و نتوانست به گفتمان مسلط اجتماعی بدل شود.

از سوی دیگر، نقش حمایت خارجی، به‌ویژه اتحاد جماهیر شوروی، در نفوذ مارکسیسم در افغانستان تعیین‌کننده بود. شوروی نه تنها پشتیبانی مالی و نظامی ارائه داد، بلکه از طریق آموزش ایدئولوژیک، بورسیه‌های تحصیلی و تولید متون سیاسی-فرهنگی، در بازتولید گفتمان مارکسیستی نقش فعال ایفا کرد. (Giustozzi, 2019) در چارچوب جنگ سرد، افغانستان به عرصه رقابت گفتمان‌های رقیب بدل شد؛ جایی که حمایت ایالات متحده، پاکستان و عربستان سعودی از نیروهای مجاهد، گفتمان مارکسیستی را در یک منازعه ایدئولوژیک فرساینده قرار داد. (Rubin, 2002, p. 196)

در سطح منطقه‌ای، تلاش الیت مارکسیست کابل برای تحکیم قدرت، با واکنش شدید و ژئوپلیتیک همسایگان مواجه شد. پاکستان به عنوان یکی از بازیگران اصلی، نفوذ همه‌جانبه چپ‌گرایان و اتحاد نزدیک کابل-مسکو را به عنوان یک تهدید وجودی علیه امنیت ملی و تمامیت ارضی خود (به‌ویژه با تداوم مناقشه خط دیورند و داعیه پشتونستان از سوی رژیم کابل) ارزیابی می‌کرد. بر همین اساس، ارتش و نهادهای امنیتی پاکستان در قالب «فرهنگ استراتژیک» دفاعی خود، از اواسط دهه ۱۹۷۰ به تسلیح، سازماندهی و حمایت لجستیکی از جریان‌های مذهبی مخالف کابل روی آوردند تا با ایجاد یک حکومت مذهبی همسو در مرزهای غربی، نفوذ تاریخی هند در افغانستان را خنثی کرده و کابل را وادار به پذیرش مرزهای رسمی خود کنند. (MohammadAlipour et al., 2020, pp. 270, 280-282)

در مجموع، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ورود و گسترش مارکسیسم در افغانستان حاصل برهم‌کنش پیچیده عوامل داخلی و خارجی بود، اما ناکامی آن ریشه در گسست گفتمانی میان ایدئولوژی وارداتی و ساختارهای هویتی بومی داشت. مارکسیسم در افغانستان بیش از آنکه به یک جنبش توده‌ای بدل شود، در قالب گفتمانی نخبگانی باقی ماند که اگرچه توانست برای مدتی قدرت سیاسی را تصاحب کند، اما در نهایت در برابر مقاومت فرهنگی، مذهبی و اجتماعی جامعه سنتی افغانستان فروپاشید.

الف) تقریرکنندگان

۱. الف) تقریرکنندگان گفتمان مارکسیستی در افغانستان

ورود اندیشه‌های چپ به افغانستان بیش از آنکه از مسیر جنبش‌های توده‌ای و بسیج اجتماعی فراگیر شکل گیرد، از طریق شبکه‌ای از روشنفکران تحصیل کرده در خارج از کشور صورت گرفت که عمدتاً به طبقات متوسط شهری تعلق داشتند و حامل دغدغه‌های عدالت‌خواهانه، توسعه‌محور و ضد فئودالی بودند. این گروه، پس از بازگشت به افغانستان، نقش اصلی در انتقال، بازتفسیر و بازتولید گفتمان مارکسیستی ایفا کردند و به تدریج توانستند بر فضای روشنفکری، آموزشی و حتی سیاسی کشور تأثیرگذار شوند. (Giustozzi, 2000, pp. 3-6)

بستر اجتماعی-سیاسی فعالیت این روشنفکران در دهه‌های ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰، شرایط مساعدی برای گسترش ایده‌های چپ فراهم کرده بود. گسترش نظام آموزشی مدرن با حمایت شوروی و کشورهای بلوک شرق، فضای نسبتاً باز سیاسی در دهه ۱۹۶۰ (دوران قانون اساسی مشروطه) و امکان فعالیت حزبی، در کنار نارضایتی‌های اجتماعی ناشی از شکاف‌های طبقاتی، فساد اداری و سلطه ساختارهای فئودالی، به این گروه امکان می‌داد تا گفتمان مارکسیستی را به عنوان بدیلی عقلانی و اخلاقی برای وضعیت موجود عرضه کنند. (Gregorian, 1969, pp. 394-401) در این چارچوب، روشنفکران چپ کوشیدند میان مفاهیم عدالت اجتماعی و شرایط زیسته جامعه افغانستان پیوند برقرار کنند.

یکی از مهم‌ترین سازوکارهای گفتمانی این گروه، ترجمه و بومی‌سازی متون مارکسیستی به زبان‌های دری و پشتو بود. این فرایند عمدتاً توسط فعالان جناح‌های خلق و پرچم و نیز روشنفکران مستقل با گرایش چپ دنبال می‌شد. بسیاری از این ترجمه‌ها مستقیماً از زبان روسی انجام می‌گرفت، اما مسیرهای غیرمستقیم،

به‌ویژه از طریق ترجمه‌های فارسی حزب توده ایران، نقش قابل‌توجهی در انتقال مفاهیم مارکسیسم-لنینیسم به افغانستان ایفا کرد. (Am Media, n.d.) جزوه‌ها و آثار نظری مرتبط با مارکسیسم-لنینیسم، که عمدتاً از طریق ترجمه متون مارکس، لنین و نویسندگان مارکسیست منطقه در دسترس قرار می‌گرفت، در میان روشنفکران شهری و حلقه‌های دانشجویی افغانستان رواج یافت و در شکل‌گیری گفتمان چپ در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ نقش مهمی ایفا کرد. (Hyman, 1984, pp. 51-74; Rubin, 2002, pp. 81-106)

این ترجمه‌ها صرفاً انتقال لفظی مفاهیم نبودند، بلکه اغلب با مثال‌ها و روایت‌هایی از ساختار اجتماعی افغانستان همراه می‌شدند تا مفاهیمی چون مبارزه طبقاتی، نقد فئودالیسم و عدالت اجتماعی برای دانشجویان، کارمندان دولت و افسران ارتش قابل‌فهم و قابل‌کاربرد شوند. (Am Media, n.d.) در نتیجه، گفتمان چپ توانست در سطح نخبگان، نه به‌عنوان ایدئولوژی صرفاً وارداتی، بلکه به‌مثابه پاسخی «علمی» و «کارآمد» به نابرابری‌های اجتماعی بازنمایی شود.

گفتمان مارکسیستی افغانستان همچنین به‌شدت تحت تأثیر جنبش‌های جهانی چپ در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ قرار داشت. ارتباط روشنفکران افغان با جنبش‌های چپ در کشورهای همسایه، به‌ویژه ایران و پاکستان، نقش مهمی در این زمینه ایفا کرد. (Saikal, 2020, pp. 161-163) در ایران، فعالیت‌های حزب توده و در پاکستان، جنبش‌های چپ بلوچستان و مناطق مرزی، به‌عنوان الگوهای منطقه‌ای برای فعالان افغان عمل کردند. این تأثیرپذیری از طریق ترجمه آثار، مشارکت در کنفرانس‌های بین‌المللی و شبکه‌های روشنفکری منطقه‌ای انتقال یافت. (Dorransoro, 2005, p. 66)

در سطح جهانی، موفقیت انقلاب کوبا (۱۹۵۹) و جنبش‌های دانشجویی ۱۹۶۸ در اروپا، الهام‌بخش نسل جدیدی از روشنفکران افغان شد که در جست‌وجوی راه‌حل‌های رادیکال برای مسئله توسعه‌نیافتگی کشورشان بودند. (Arnold, 1983, pp. 37-38) این موج جهانی، به‌ویژه در میان دانشجویان افغان تحصیل‌کرده در خارج از کشور نفوذ یافت و بسیاری از آنان پس از بازگشت، هسته‌های اولیه جنبش چپ در افغانستان را شکل دادند.

در سطح منطقه‌ای نیز تعاملات فکری و سیاسی با کشورهای همسایه در شکل‌گیری و تقویت جریان‌های چپ افغانستان نقش داشت. ایران و پاکستان، به‌عنوان مراکز مهم فعالیت روشنفکری و سیاسی در منطقه، زمینه‌هایی برای تماس و تبادل ایده میان فعالان افغان و جریان‌های چپ منطقه فراهم کردند. برخی از روشنفکران و فعالان سیاسی افغان از طریق شبکه‌های دانشجویی، مهاجرت‌های سیاسی یا ارتباطات فکری با ادبیات مارکسیستی فارسی و اردو آشنا شدند و از این طریق با الگوهای سازمانی و نظری جنبش‌های چپ منطقه آشنایی یافتند. (Emadi, 1997, pp. 42-45; Rubin, 2002, pp. 81-84) هم‌زمان، مقالات و جزوات آموزشی کمینترن نیز برای آموزش نظام‌مند کادرهای حزبی ترجمه و توزیع می‌شدند. (Halliday, 1978, pp. 23-27) در پاکستان نیز فعالیت‌های حزب کمونیست و جنبش‌های چپ بلوچستان، به‌ویژه در مناطق مرزی، بر روشنفکران پشتون افغانستان تأثیر گذاشت و این تأثیرات از طریق پیوندهای قومی و فرهنگی دو سوی مرز تقویت شد.

انتقال ایدئولوژی مارکسیستی به افغانستان محدود به روابط سیاسی مستقیم با شوروی نبود، بلکه

از طریق مجموعه‌ای از سازوکارهای درهم‌تنیده گفتمانی و نهادی صورت گرفت. نخست، ترجمه آثار کلاسیک مارکسیستی مانند مانیفست حزب کمونیست، دولت و انقلاب و ماتریالیسم و امپیریوکریتیسیسم به زبان‌های محلی و توزیع آن‌ها در میان اعضای حزب دموکراتیک خلق افغانستان انجام شد. (National Security Archive, ۲۰۰۱) دوم، مشارکت فعالان حزبی در کنفرانس‌ها و نشست‌های بین‌المللی، از جمله حضور نورمحمد تره‌کی در کنفرانس کشورهای غیرمتعهد در هاوانا (۱۹۷۹) و اعزام کادرهای حزبی به دوره‌های آموزشی در مسکو و تاشکند، نقش مهمی در آموزش نظری و سازمانی آنان ایفا کرد. (National Security Archive, 2001, Doc. 14) سوم، شبکه‌های روشنفکری و ارتباطات منطقه‌ای با جریان‌های چپ در ایران و جنوب آسیا نقش مهمی در انتقال و تثبیت گفتمان مارکسیستی در افغانستان داشتند. (Rubin, 2002, p. 83) چهارم، رسانه‌ها و نشریات حزبی مانند «خلق» و «پرچم» با انتشار ترجمه متون نظری، اخبار جهان سوسیالیستی و تحلیل‌های بومی، به بازتولید گفتمان مارکسیستی پرداختند. (Halliday, 1978, p. 23)

در سطح کنشگران فردی، شناسایی نخستین تقریرکنندگان گفتمان مارکسیستی در افغانستان دشوار است، چرا که این فرایند به صورت تدریجی و پراکنده در بافت اجتماعی کشور رخ داد. با این حال، چهره‌هایی چون میر اکبر خیبر، نورمحمد تره‌کی، ببرک کارمل و دکتر اناهیتا راتب‌زاد نقش برجسته‌ای در این میان ایفا کردند. میر اکبر خیبر با تأکید بر پیوند مارکسیسم با ویژگی‌های فرهنگی بومی، مفاهیمی چون عدالت توزیعی، کاهش فاصله طبقاتی و مبارزه با فئودالیسم را با زبانی قابل فهم برای اقشار متوسط و پایین جامعه بازنمایی می‌کرد. (Barfield, 2010, pp. 227-228)

نورمحمد تره‌کی، بنیان‌گذار جناح خلق و از چهره‌های کلیدی حزب دموکراتیک خلق افغانستان، با تأسیس روزنامه «خلق» و تدوین منشورهای ایدئولوژیک حزب، کوشید گفتمان مارکسیستی-لنینیستی را در قالب مبارزه طبقاتی و انقلاب اجتماعی بازخوانی کند. او جامعه افغانستان را نیمه‌فئودالی و نیازمند انقلاب می‌دانست و اصلاحات ارضی، حذف فئودالیسم و اتحاد با بلوک سوسیالیستی را راه‌حل‌های اساسی معرفی می‌کرد؛ رویکردی که در عمل به تقابل شدید با نهادهای مذهبی و محدودسازی آزادی‌های فردی انجامید. (Saikal, 2004, pp. 142-143, 187-190)

در مقابل، ببرک کارمل، رهبر جناح پرچم، با بهره‌گیری از تحصیلات دانشگاهی و تسلط بر ادبیات مارکسیستی-لنینیستی، تلاش داشت چهره‌ای نرم‌تر و مصالحه‌جویانه‌تر از گفتمان چپ ارائه دهد. او مفاهیم مارکسیستی را با گفتمان ناسیونالیستی و ضد امپریالیستی تلفیق می‌کرد و بر آموزش همگانی، حقوق زنان و عدالت اجتماعی تأکید داشت، هرچند نظام سیاسی متأثر از اندیشه‌های او نیز به دلیل ماهیت سکولار و وابستگی به بلوک شرق، همچنان با مقاومت مذهبی مواجه بود. (Rubin, 2002, pp. 85, 111-115) در حوزه فرهنگی و ادبی، چهره‌هایی چون سلیمان لایق با بهره‌گیری از رئالیسم اجتماعی و سوسیالیستی، کوشیدند آگاهی طبقاتی را در قالب شعر و ادبیات بازتولید کنند. آثار لایق با تأکید بر عدالت اجتماعی، نقد فئودالیسم و دفاع از محرومان، بازتاب‌دهنده پیوند گفتمان مارکسیستی با بیان ادبی بومی است؛ امری که در پژوهش‌های اخیر نیز مورد تأکید قرار گرفته است. (Adabpal & Chauhan, 2024, pp. 52-65) افزون

بر این، ارتباطات فکری و سیاسی میان فعالان چپ افغان و جریان‌های چپ منطقه‌ای-به‌ویژه در ایران و پاکستان-زمینه‌هایی برای تبادل تجربه و انتقال برخی الگوهای سازمانی و ایدئولوژیک فراهم کرد. این تعاملات منطقه‌ای در شکل‌گیری چارچوب نظری و سازمانی جریان‌های مارکسیستی افغانستان، از جمله در میان رهبران جناح‌های مختلف حزب دموکراتیک خلق، نقش مهمی داشت. (Arnold, 1983 pp. 15-22, Emadi, 1997; Rubin, 2002 (23-36)

ب) نهاد‌های فرهنگی و سیاسی

در دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰، مجموعه‌ای از زمینه‌های داخلی و خارجی سبب شد که شمار قابل توجهی از جوانان افغان برای تحصیل به کشورهای بلوک شرق، به‌ویژه اتحاد جماهیر شوروی، اعزام شوند. این دانشجویان در محیطی قرار گرفتند که آموزش دانشگاهی با اجتماعی‌سازی ایدئولوژیک همراه بود؛ به بیان دیگر، آنان نه تنها علوم و مهارت‌های تخصصی، بلکه زبان، مفاهیم و چارچوب‌های تبیینی مارکسیسم-لنینیسم را نیز فرا می‌گرفتند. تجربه زیسته این نسل از تحصیل‌کردگان پس از بازگشت به افغانستان، آنان را به حاملان گفتمان چپ در حوزه‌های روشنفکری، دانشگاهی و سپس سیاسی بدل ساخت. (Shahrani, 1986, pp. 45-52) از منظر تحلیل گفتمان، این گروه حامل یک «ذخیره واژگانی و معنایی» جدید بود که به تدریج وارد فضای عمومی شد و نظم معنایی رایج را به چالش کشید.

۱) دانشگاه به مثابه کانون تولید و گردش گفتمان (دانشگاه کابل)

دانشگاه کابل در این فرآیند نقشی کانونی ایفا کرد و در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ به یکی از مهم‌ترین مراکز شکل‌گیری، تکوین و انتقال گفتمان چپ در افغانستان تبدیل شد. بخشی از استادان و دانشجویان که تجربه تحصیل در شوروی یا همکاری علمی با دانشگاه‌های بلوک شرق را داشتند، از طریق سخنرانی‌ها، کلاس‌های غیررسمی، حلقه‌های بحث دانشجویی و نشریات دانشگاهی به ترویج مفاهیم مارکس و لنین پرداختند. (Emadi, 1997, pp. 65-72) این فعالیت‌ها «رویه گفتمانی» خاصی ایجاد می‌کرد: متن تولید می‌شد، در شبکه‌های دانشجویی توزیع می‌گردید، در حلقه‌های بحث مصرف می‌شد و سپس در قالب مقاله، جزوه یا شعار بازتولید می‌شد. نتیجه، شکل‌گیری یک مدار بازتولید ایدئولوژیک بود که دانشگاه را از یک نهاد آموزشی صرف، به میدان رقابت معنایی تبدیل می‌کرد.

در سطح کنشگران، نمونه‌هایی مانند حفیظ‌الله امین که پس از تحصیل در دانشگاه ویسکانسین به کشور بازگشته بود و در مقام استاد دانشگاه کابل فعالیت داشت، نشان می‌دهد که حتی تجربه‌های آموزشی در خارج از بلوک شرق نیز می‌توانست در میدان داخلی افغانستان به بازنمایی سوسیالیسم و سیاست‌گذاری رادیکال منتهی شود. امین بر دیکتاتوری پرولتاریا و ساختن دولت سوسیالیستی تأکید داشت و بر اصلاحات رادیکال در حوزه زمین‌داری، آموزش و حقوق زنان پافشاری می‌کرد. در کنار او، شمار زیادی از دانشجویان و اساتیدی که با بورسیه به اتحاد شوروی اعزام شده بودند، پس از بازگشت با برگزاری کلاس‌های غیررسمی، گردهمایی‌های علمی و ترجمه و تدریس متون سیاسی، به انتقال و بازتفسیر مفاهیم مارکسیستی به زبان‌های محلی پرداختند. در سطح روش‌شناختی، اینجا «دانشگاه» نقش یک کارخانه

گفتمان را بازی می‌کرد: هم تولیدکننده متن و هم سازنده مخاطب. از منظر انتقال ایدئولوژیک، این بدان معناست که دانشگاه نه تنها محل گردش ایده‌ها، بلکه فضایی برای بازتعریف مفاهیم مارکسیستی و تبدیل آن‌ها به منابع مشروعیت‌بخش کنش سیاسی در میان نخبگان جوان بود. در کنار این جریان، اکرم یاری (آکرام یاری) با فعالیت در فضای مدرسه/دانشگاه و با تأسیس سازمان «جوانان مترقی» و انتشار مجله «شعله جاوید»، توانست مفاهیم مارکسیسم-لنینیسم-مائوئیسم را در زبان ادبی-سیاسی قابل استفاده برای نسل جوان دانشگاهی صورت‌بندی کند و میدان جدیدی از معنا را شکل دهد. هم‌زمان، ببرک کارمل با راه‌اندازی نشریه حزبی «پرچم» و پیوند دادن شبکه دانشگاهی به شبکه حزبی، دانشگاه را به یکی از پایگاه‌های سازمان‌یافته‌تر بازتولید گفتمان چپ در میان روشنفکران تبدیل کرد.

نکته مهم این است که در فضای دانشگاهی، انتقال گفتمان چپ صرفاً از مسیر سیاست حزبی رخ نداد، بلکه ادبیات نیز نقش ابزاری در «نرم‌سازی» مفاهیم ایدئولوژیک داشت. رمان‌هایی با مضامین عدالت اجتماعی و مبارزه طبقاتی، در حلقه‌های مطالعاتی دانشگاهی خوانده می‌شدند و گاه به ابزار آموزش غیررسمی ایدئولوژیک تبدیل می‌گردیدند؛ به گونه‌ای که متن ادبی، در عمل به متن سیاسی-آموزشی تبدیل می‌شد. این سازوکار، برای فهم «چرا»ی نفوذ اولیه گفتمان چپ در میان نخبگان شهری اهمیت دارد: گفتمان از مسیر ادبیات، وجه اخلاقی و عاطفی پیدا می‌کرد و از حالت صرفاً نظری خارج می‌شد.

۲) انجمن‌ها، محافل و شبکه‌های روشنفکری: تبدیل ایده به سازمان

علاوه بر دانشگاه، انجمن‌ها و محافل روشنفکری نیز به بسترهای مؤثر برای گسترش اندیشه مارکسیستی تبدیل شدند. این محافل با نقد ساختارهای سنتی، نابرابری طبقاتی و عقب‌ماندگی اقتصادی افغانستان، گفتمان چپ را به عنوان راهی برای تحول جامعه عرضه می‌کردند. اهمیت این فضاها از منظر گفتمانی در آن است که نقش «میانجی» میان تولید اندیشه و سازمان‌دهی سیاسی را ایفا می‌کردند: مفاهیم در سطح حلقه‌های بحث تولید و پالایش می‌شد، سپس به زبان حزبی/سازمانی تبدیل می‌گردید و در نهایت در قالب برنامه سیاسی عرضه می‌شد. در چنین بستری بود که حزب دموکراتیک خلق افغانستان (PDPA) در سال ۱۹۶۵ توسط نورمحمد تره‌کی، ببرک کارمل و دیگر روشنفکران چپ‌گرا تأسیس شد.

(Konarovsky, 2022, pp. S14-S17)

PDPA مهم‌ترین ابزار سازمان‌یافته برای نهادینه‌سازی مارکسیسم در افغانستان شد و با تقسیم به دو جناح خلق و پرچم، دو سبک متفاوت از تولید و عرضه گفتمان را نمایندگی کرد: جناح خلق به رهبری تره‌کی و حفیظ‌الله امین بر تغییرات انقلابی و سریع تأکید داشت، در حالی که جناح پرچم به رهبری کارمل بیشتر راهبرد تدریجی‌تر و نهادگرایانه را دنبال می‌کرد. (Rubin, 2002, pp. 104-106) این دوگانگی، صرفاً اختلاف سیاسی نبود؛ بلکه اختلاف در «سبک گفتمانی» نیز بود: خلق در بسیاری موارد زبان رادیکال‌تر و تقابلی‌تر داشت و پرچم تلاش می‌کرد زبان مصالحه‌جویانه‌تر و قابل اتصال‌تری با میدان‌های اجتماعی تولید کند.

۳) نهادهای فرهنگی و رسانه‌ای: بازوی بازتولید و مشروعیت‌سازی

گسترش و نهادینه‌سازی گفتمان مارکسیستی در افغانستان بدون بازوی فرهنگی-رسانه‌ای ممکن نبود. حزب دموکراتیک خلق از راه‌هایی چون انتشار نشریات «خلق» و «پرچم»، تشکیل حلقه‌های مطالعاتی،

نفوذ در وزارت خانه‌ها، و بهره‌گیری از رسانه‌های دولتی استفاده می‌کرد. این سازوکارها یک «زنجیره بازتولید» می‌ساختند: متن نظری ترجمه می‌شد، در نشریه منتشر می‌گردید، در کلاس‌ها و حلقه‌ها تدریس می‌شد و سپس در قالب سیاست‌گذاری و دستورالعمل بوروکراتیک وارد دولت می‌گردید. همچنین پشتیبانی مالی و لجستیکی شوروی به تقویت این زنجیره کمک می‌کرد؛ به گونه‌ای که منابع خارجی امکان استمرار تولید و توزیع محتوا را فراهم می‌ساخت. (Westad, 2005, pp. 300-305)

از نظر کارکرد گفتمانی، رسانه‌ها صرفاً ابزار اطلاع‌رسانی نبودند، بلکه ابزار «ساختن حقیقت» و «تعریف مشروعیت» بودند. نشریات حزبی با انتشار ترجمه‌ها و تحلیل‌های بومی درباره عدالت اجتماعی، می‌کوشیدند مفاهیم کلیدی مارکسیستی را به عنوان پاسخ عقلانی به مسئله فقر، نابرابری و فئودالیسم تثبیت کنند. در مقابل، مخالفان مذهبی- فرهنگی، همین گفتمان را «بیگانه»، «ضد دین» و «وابسته» بازنمایی می‌کردند. بنابراین میدان رسانه‌ای، میدان جنگ معنا بود؛ جایی که نزاع اصلی بر سر این بود که «عدالت»، «آزادی»، «ملت» و «دین» چگونه تعریف شوند.

۴) نفوذ نهادی و نظامی: تبدیل گفتمان به قدرت

نفوذ PDPA در ارتش نیز به صورت معناداری به نهادینه‌سازی مارکسیسم کمک کرد. بنا بر برخی گزارش‌ها، تا آستانه کودتای شور، بخشی از افسران ارتش با شبکه‌های حزبی پیوند داشتند و همین امر نقش تعیین‌کننده‌ای در تصاحب سریع قدرت ایفا کرد. (Rubin, 2002, p. 82) اهمیت ارتش در اینجا صرفاً کارکرد امنیتی نیست؛ بلکه ارتش به عنوان نهادی با انضباط سازمانی و زنجیره فرماندهی، امکان می‌داد که ایده به اقدام سیاسی تبدیل شود و گفتمان در قالب «دستور» و «اجرای ساختاری» نمود پیدا کند.

با وجود این موفقیت‌های اولیه، پروژه نهادینه‌سازی مارکسیسم با چالش‌های عمیق روبه‌رو شد: شکاف داخلی بین جناح‌های خلق و پرچم، فاصله گفتمان حزبی با ساختار مذهبی-قبیله‌ای جامعه، وابستگی شدید به شوروی، و ناتوانی در کسب حمایت گسترده مردمی، از جمله عواملی بودند که مشروعیت اجتماعی این پروژه را محدود کردند. (Barfield, 2010, pp. 228-230; Roy, 1990, pp. 84-97) کی از چالش‌های بنیادین حزب چپ‌گرا در فرآیند دولت‌سازی، کارکرد غیرجامعه‌شناسانه و تقلید کورکورانه از مدل‌های استالینی و متمرکز شوروی سابق بود که به تضعیف ناسیونالیسم مدنی و چندفرهنگ‌گرایی در این کشور انجامید (Forouzesht et al., 2024, pp. 414-415). این رویکرد انحصارطلبانه و تلاش برای حذف فیزیکی مخالفان، به «دیالوگ دولت و جامعه» در افغانستان پایان داد و شکاف‌های قومی و زبانی را به‌ویژه با فرقه‌تر شدن مرزبندی‌های تباری در دو شاخه خلق (به نفع پشتون‌ها) و پرچم (به نفع سایر اقوام)، عمیق‌تر ساخت. در نتیجه، این فرآیند نه تنها به قوام هویت ملی واحد و ملت‌سازی مدنی کمکی نکرد، بلکه به فروپاشی ذهنیت توسعه در میان مدت و بازتولید رژیم‌های ملوک الطوایفی و محافظه‌کار سنتی با نمادهای فئودالی منجر گردید.

فروپاشی نهایی رژیم چپ در سال ۱۹۹۲ و ناکامی احزاب مجاهدین در دستیابی به یک توافق پایدار برای تسهیم قدرت، کشور را وارد یک جنگ داخلی ویرانگر و فرساینده کرد. این خلأ امنیتی و سرخوردگی شدید اجتماعی ناشی از ویرانی پایتخت، زمینه را برای ظهور و پیشروی سریع گروه جدیدی به نام «طالبان» هموار ساخت. (Khavari & Simbar, 2023, p. 308) ریشه‌های فکری این گروه جدید با مکتب دیوبندی

پیوند خورده بود؛ مکتبی که پیش از آن در دوران تهاجم ارتش سرخ شوروی و مهاجرت گسترده میلیون‌ها آواره افغان به پاکستان، از طریق مدارس دینی در مناطق سرحدی به شدت گسترش یافته بود و به عنوان آلترناتیوی مذهبی، اصول شریعت سخت‌گیرانه را جایگزین کلان‌روایت‌های مدرن وارداتی نظیر مارکسیسم ساخت (Khavari & Simbar, 2023, pp. 310-312).

در سطح تحلیل گفتمان، می‌توان گفت گفتمان مارکسیستی اگرچه توانست در سطح نهادی به «قدرت» نزدیک شود، اما در سطح اجتماعی نتوانست به «هژمونی» تبدیل گردد؛ زیرا دال‌های مرکزی آن (طبقه، انقلاب، دیکتاتوری پرولتاریا، سکولاریسم) با نظام معنایی مسلط (دین، قبیله، سنت، مرجعیت مذهبی) پیوند پایدار برقرار نکرد.

۵) جمع‌بندی تحلیلی: مدل نهادی نهادینه‌سازی و دلیل محدودشدگی

از منظر ساختار نهادی، چهار نیروی کلیدی در نهادینه‌سازی گفتمان مارکسیستی هم‌زمان عمل می‌کردند: روشنفکران به‌مثابه تولیدکنندگان و مفسران ایده، احزاب سیاسی به‌عنوان سازمان‌دهندگان و صورت‌بندی‌کنندگان برنامه، نهادهای فرهنگی و رسانه‌ای به‌عنوان بازوهای بازتولید و مشروعیت‌سازی، و نیروهای نظامی به‌مثابه ابزار تبدیل گفتمان به قدرت اجرایی. هماهنگی این چهار نیرو، در کوتاه‌مدت به تحکیم قدرت PDPA انجامید، اما در بلندمدت به دلیل شکاف مشروعیت، تعارض با ساختار سنتی و منازعه مداوم در میدان معنا، به تضعیف و فرسایش این پروژه منجر شد. به بیان دیگر، گفتمان مارکسیستی در افغانستان از مسیر نهادها قدرت گرفت، اما از مسیر جامعه محدود شد؛ و همین شکاف میان «قدرت نهادی» و «پذیرش اجتماعی» مسیر شکست نسبی آن را هموار کرد.

ج) گفتمان ترویجی:

نقش ادبیات و رسانه در گسترش مارکسیسم در افغانستان

الف) ادبیات و ترجمه آثار مارکسیستی

ترجمه آثار نظریه‌پردازان مارکسیست مانند مانیفست حزب کمونیست، بخش‌هایی از سرمایه و نوشته‌های لنین و انگلس به زبان‌های فارسی (دری) و پشتو، توسط مترجمان و حلقه‌های مرتبط با جریان چپ، به یکی از نخستین ابزارهای انتشار و نهادینه‌سازی این ایدئولوژی در افغانستان تبدیل شد. این متون عمدتاً در محافل دانشجویی و دانشگاهی توزیع می‌شدند و به‌صورت جزوه، نسخه‌های بازچاپی، یا اقتباس‌های آموزشی دست‌به‌دست می‌گشتند و به منبع مفهومی و الهامی کنشگران چپ‌گرا بدل می‌شدند. (Barfield, 2010) از منظر تحلیل گفتمان، ترجمه صرفاً انتقال مفاهیم نبود، بلکه نوعی «تولید معنا» و «بازتعریف واقعیت اجتماعی» بود: مفاهیمی چون «طبقه»، «فئودالیسم»، «خلق» و «انقلاب» در قالبی عرضه می‌شدند که بتوانند تجربه نابرابری و محرومیت در افغانستان را در یک چارچوب تبیینی جدید صورت‌بندی کنند.

یکی از نخستین ابزارهای پرکاربرد در این مسیر، ترجمه و بازچاپ متون کلاسیک مارکسیستی همچون مانیفست حزب کمونیست (مارکس و انگلس)، دولت و انقلاب (لنین) و نیز متونی با کارکرد آموزشی-روایی

مانند رمان مادر (ماکسیم گورکی) بود که از سوی حلقه‌های دانشگاهی و محافل دانشجویی نزدیک به جناح‌های حزب دموکراتیک خلق افغانستان منتشر و تکثیر می‌شد. (Barfield, 2010, p. 228) این آثار در کنار جزوات کوتاه و آموزشی، در خوابگاه‌ها، جلسات بحث سیاسی و حلقه‌های مطالعاتی دست‌به‌دست می‌گشت و به تدریج نقش «کتاب درسی غیررسمی» مارکسیسم را برای نسل جوان شهری ایفا می‌کرد. به همین دلیل، ادبیات و متن، به ابزار پیونددهنده بین نظریه سیاسی و تجربه روزمره تبدیل شد و از طریق آن، گفتمان چپ ظرفیت جذب مخاطب نخبه را افزایش داد.

هم‌زمان، بخشی از ادبیات معاصر افغانستان نیز -چه به صورت مستقیم مارکسیستی و چه همسو در مضمون- به بازنمایی مفاهیم عدالت‌خواهانه کمک کرد. شاعرانی چون واصف باختری و سلیمان لایق، حتی در مواردی که به صورت رسمی خود را مارکسیست معرفی نمی‌کردند، با مضامین آزادی طلبانه و عدالت‌خواهانه به تقویت یک میدان معنایی نزدیک به ارزش‌های چپ یاری رساندند. (Emadi, 1997) در اشعار واصف باختری، تصویر روستاییان محروم، نقد بی‌عدالتی اجتماعی و ارجاع به مبارزه علیه سلطه و ستم دیده می‌شود و گاه با زبان استعاری، شکاف طبقاتی و مناسبات قدرت بازنمایی می‌گردد. در مقابل، سلیمان لایق در مجموعه چونغر (۱۹۶۲) با سبک رئالیسم اجتماعی، زندگی کارگران و دهقانان را تصویر می‌کند و دال‌هایی چون «راهی»، «ستم»، «فئودالیسم» و «عدالت» را در زبان بومی و ضرب‌المثل‌های مردمی بازتولید می‌سازد؛ به گونه‌ای که ادبیات به ابزار «طبیعی‌سازی» مفاهیم عدالت اجتماعی تبدیل می‌شود.

در کنار ادبیات، نشریات حزبی «خلق» و «پرچم» (ارگان‌های رسمی جناح‌های حزب دموکراتیک خلق) نقش تعیین‌کننده‌ای در بازتفسیر مسائل افغانستان در چارچوب مارکسیسم-لنینیسم ایفا کردند. این نشریات علاوه بر انتشار بیانیه‌های سیاسی، به ترجمه، تحلیل و بازنمایی اندیشه‌های چپ می‌پرداختند و از طریق زبان روزنامه‌نگارانه و نسبتاً ساده، مفاهیمی چون مبارزه طبقاتی، نقد فئودالیسم و ضرورت دولت کارگری را صورت‌بندی می‌کردند. (Dorransoro, 2005, pp. 85-87) از منظر محتوایی، ترکیبی از چند لایه در این نشریات قابل مشاهده بود:

- **ترجمه متون کلاسیک:** بخش‌هایی از مانیفست یا نوشته‌های لنین همراه با مقدمه‌هایی درباره «ضرورت انقلاب اجتماعی در افغانستان»؛
 - **تحلیل‌های اقتصادی-اجتماعی:** مقالاتی پیرامون «سرمایه‌داری وابسته»، «عقب‌ماندگی» و «اصلاحات ارضی» با اقتباس از چارچوب مارکسیستی؛
 - **مطالب فرهنگی:** نقد ادبی و تحلیل آثار نویسندگان چپ جهان و پیوند دادن آن با مسائل بومی افغانستان؛
 - **عنوان‌گذاری ایدئولوژیک:** تیتروایی با بار معنایی شدید مانند «دهقانان ستون فقرات انقلاب» و «مبارزه با فئودالیسم، راهی به سوی سوسیالیسم».
- این ترکیب محتوایی سبب می‌شد نشریات حزبی نه فقط ابزار تبلیغات سیاسی، بلکه به «کلاس درس غیررسمی» مارکسیسم برای نسل دانشجو، کارمند دولت و بخشی از نیروهای نظامی تبدیل شوند.

ب) رسانه‌ها و ابزارهای تبلیغاتی

پس از کودتای ثور ۱۳۵۷، رسانه‌های دیداری و شنیداری به ابزار رسمی دولت برای تبلیغ ایدئولوژی حزب دموکراتیک خلق بدل شدند. رادیو کابل جایگاه ویژه‌ای یافت و با پخش برنامه‌های آموزشی، سیاسی و فرهنگی، در ترویج گفتمان مارکسیستی در میان مخاطبان شهری نقش ایفا کرد. (Roy, 1990, p. 94) از منظر تحلیل گفتمان، رسانه دولتی در این دوره به ابزار «تثبیت معنا» تبدیل شد: مفاهیمی مانند «انقلاب»، «اصلاحات»، «عدالت»، «ارتجاع» و «دشمن خلق» در قالب روایت‌های خبری و آموزشی بازتولید می‌شدند و تلاش می‌گردید که نظم معنایی جدیدی به‌عنوان نظم مشروع معرفی شود.

در کنار رادیو، تئاتر و سینما نیز به ابزارهای مکمل تبدیل شدند. تولید آثار نمایشی و فیلم‌هایی با مضامین برابری، مبارزه با ارتجاع و اتحاد طبقات کارگر، در نهادهای آموزشی و محافل فرهنگی شهری رواج یافت و به بازتولید گفتمان رسمی کمک کرد. (Rubin, 2002, p. 115) اما این سیاست فرهنگی، در سطح ملی با محدودیت جدی مواجه شد؛ زیرا در مناطق روستایی و سنتی، این تولیدات غالباً به‌عنوان حامل محتوای سکولار و ناسازگار با ارزش‌های دینی و فرهنگی تلقی می‌شدند.

در مناطق روستایی، سیاست فرهنگی دولت برای ترویج مارکسیسم از طریق تئاتر و سینما نه‌تنها با استقبال مواجه نشد، بلکه به مقاومت آشکار فرهنگی و مذهبی انجامید. بسیاری از روستاییان از حضور در نمایش‌ها و برنامه‌های دولتی خودداری می‌کردند و روحانیون و بزرگان محلی این آثار را «ابزار تبلیغ بی‌دینی» معرفی می‌کردند و مردم را از تماشای آن‌ها برحذر می‌داشتند. این آثار را (Dorransoro, 2005, p. 94; Rubin, 2002, pp. 115-117) در برخی مناطق، شکل‌های مختلفی از تحریم جمعی، ترک همزمان سالن یا اخراج در اجراها گزارش شده است؛ و در مناطق با نفوذ مخالفان مسلح، حتی تخریب ابزارهای پخش یا نمادهای سینمایی نیز رخ داده است. (Giustozzi, 2012, pp. 74-76) این واکنش‌ها نشان می‌دهد که شکاف فرهنگی-ایدئولوژیک میان دولت و جوامع روستایی، مانع اثرگذاری رسانه‌ها و ابزارهای فرهنگی بر توده‌های روستایی شد و در عین حال، به تقویت موضع مخالفان مذهبی و مسلح نیز کمک کرد. (Dorransoro, 2005, pp. 94-95; Giustozzi, 2012, pp. 74-76; Rubin, 2002, pp. 115-117)

در دوره حکومت PDPA (۱۳۵۷-۱۳۷۱)، تئاتر و سینما به‌مثابه بازوهای فرهنگی دولت، در تالارهای فرهنگی، دانشگاه‌ها، مکاتب و حتی واحدهای نظامی به نمایش درمی‌آمدند و به‌نوعی کلاس غیررسمی آموزش سیاسی تلقی می‌شدند. پیام محوری این تولیدات، تأکید بر «ضرورت گذار از جامعه فئودالی به جامعه سوسیالیستی»، «اتحاد طبقاتی»، «سوادآموزی»، «برابری جنسیتی» و «مبارزه با ارتجاع» بود. با این حال، پذیرش این آثار عمدتاً محدود به محیط‌های شهری و تحصیل‌کرده باقی ماند و در سطح ملی نتوانست مشروعیت گسترده ایجاد کند؛ بنابراین رسانه و هنر، اگرچه در کوتاه‌مدت به تحکیم گفتمان رسمی کمک کرد، اما در مواجهه با میدان معنایی جامعه سنتی افغانستان، با محدودشدگی جدی روبه‌رو شد. (Rubin, 2002)

پ) نقش نهادهای آموزشی و فرهنگی

نهادهای آموزشی، به‌ویژه دانشگاه کابل، در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ به یکی از مهم‌ترین بسترهای شکل‌گیری

و گسترش اندیشه‌های مارکسیستی در افغانستان تبدیل شدند. فضای نسبتاً باز سیاسی در این دوره و گسترش آموزش عالی، امکان شکل‌گیری انجمن‌ها و حلقه‌های مطالعاتی دانشجویی را فراهم کرد که در آن‌ها آثار مارکسیستی و سوسیالیستی مورد بحث قرار می‌گرفت. بسیاری از دانشجویان -به‌ویژه آن‌هایی که از طبقات متوسط شهری برخاسته بودند- در این محافل با مفاهیم عدالت اجتماعی، مبارزه طبقاتی و سازمان‌دهی سیاسی آشنا می‌شدند و این ایده‌ها را در ارتباط با شرایط اجتماعی و سیاسی افغانستان بازتفسیر می‌کردند. در نتیجه، دانشگاه کابل به یکی از کانون‌های اصلی تولید و انتشار گفتمان چپ در میان نسل جدید روشنفکران افغان تبدیل شد (Arnold, 1983, pp. 160-177; Rubin, 2002, pp. 111-121). استادانی که در شوروی یا سایر کشورهای بلوک شرق تحصیل کرده بودند، گاه به‌صورت غیررسمی و گاه درون کلاس‌ها، نظریه‌های سوسیالیستی را در قالب نقد سرمایه‌داری و امپریالیسم مطرح می‌کردند و همین فرایند، زمینه‌ساز شکل‌گیری گروه‌های مطالعاتی و دانشجویی وابسته به جناح‌های خلق و پرچم شد (Emadi, 1997, pp. 68-70).

علاوه بر دانشگاه کابل، مراکز فنی مانند پلی‌تخنیک کابل و دانشکده حقوق نیز به کانون‌های فعالیت چپ تبدیل شدند. این مراکز، به‌دلیل نزدیکی به پروژه دولت‌سازی و تربیت نیروی اداری/فنی، ظرفیت بیشتری برای جذب زبان توسعه‌محور و نهادگرایانه جناح پرچم داشتند. (Giustozzi, 2000, pp. 3-6) فعالیت‌های فرهنگی مانند شب‌های شعر، نمایشگاه‌های کتاب، جلسات نقد ادبی و انجمن‌های هنری نیز -به‌ویژه در دهه‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۶۰- به محمل‌هایی برای ترویج غیرمستقیم مفاهیمی چون برابری، رهایی طبقات محروم و نقد سلطه فئودالی تبدیل شدند. (Emadi, 1997, pp. 65-72; Westad, 2005, pp. 300-302) در این فضاها، بررسی آثار نویسندگان چپ‌گرای جهان و نمایش نمادهای هنر انقلابی شوروی و کوبا (کارگر، زن در حال آموزش/کار، نمادهای اتحاد) به پیوند خوردن زبان عدالت اجتماعی با زیبایی‌شناسی انقلابی کمک می‌کرد. (Westad, 2005, p. 303)

در جمع‌بندی، ادبیات، رسانه‌ها و نهادهای فرهنگی در گسترش گفتمان مارکسیستی در افغانستان نقش بنیادین داشتند، اما دامنه اثرگذاری آن‌ها عمدتاً به محیط‌های شهری و طبقات تحصیل‌کرده محدود ماند. (Rubin, 2002, pp. 111, 115) در مقابل، جوامع روستایی و سنتی این محتوا را غالباً در تضاد با باورهای دینی و ساختارهای قبیله‌ای تلقی کردند و رهبران محلی و روحانیون آن را «ابزار نفوذ بیگانگان» معرفی کردند (Dorransoro, 2005, pp. 94-95). مقاومت مذهبی و سنتی جامعه افغانستان در برابر سیاست‌های فرهنگی و فرامین رادیکال رژیم چپ، صرفاً واکنشی توده‌ای و پراکنده نبود، بلکه به بازسازی «امر سیاسی» در قالب اسطوره مذهبی منسجمی با عنوان «اسطوره سیاسی جهاد» انجامید (Fasihi & Khorasani, 2023, p. 271). فصیحی و خراسانی نشان می‌دهند که رهبران مذهبی با تکیه بر سه آیکن اصلی «استعمار شوروی»، «دولت مزدور و دست‌نشانده» و «دفاع از مستضعفین»، گفتمان مارکسیستی را به‌عنوان یک نیروی بیگانه بازنمایی کردند و در برابر آن مرزبندی هویتی شدیدی به وجود آوردند. این فرایند، گروه‌های متکثر اجتماعی و قباایلی را حول هویتی مذهبی بسیج کرد و به تضعیف مشروعیت رژیم چپ در کابل انجامید. این مقاومت سازمان‌یافته، همراه با محدودیت جغرافیایی پوشش رسانه‌ها و تمرکز فعالیت‌های

فرهنگی در شهرها، سبب شد که گفتمان مارکسیستی، با وجود تلاش گسترده برای ترویج، نتواند به گفتمان غالب در سطح ملی تبدیل شود (Giustozzi, 2012, pp. 74-76).

(د) عوامل و زمینه‌های تسهیل‌کننده

گسترش اندیشه‌های مارکسیستی در افغانستان در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ خورشیدی (۱۹۶۰-۱۹۷۰ میلادی) محصول هم‌افزایی مجموعه‌ای از عوامل ساختاری، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بود که «شرایط امکان» برای پذیرش و بازتولید این گفتمان را فراهم ساخت. در این چارچوب، مارکسیسم در مقام یک دستگاه معنایی و سیاسی، توانست به بخشی از بحران‌های انباشته پاسخ نمادین بدهد و در میان گروه‌هایی از نخبگان شهری و طبقه متوسط نوظهور، به عنوان آلترناتیوی عقلانی و انقلابی صورت‌بندی شود.

نخستین عامل تسهیل‌گر، بحران مشروعیت سیاسی و فرسایش اقتدار حکومت بود. نظام سلطنتی محمد ظاهرشاه (۱۹۳۳-۱۹۷۳) در طول چند دهه نتوانست اصلاحات معناداری در حوزه عدالت اجتماعی، توسعه اقتصادی یا اصلاحات اداری ایجاد کند. تمرکز قدرت در دربار، فساد نهادینه‌شده، ضعف نمایندگی سیاسی، غیبت احزاب مستقل و انحصارگرایی نخبگان سلطنتی، به کاهش شدید سرمایه مشروعیت در میان اقشار نوظهور شهری - به‌ویژه دانشجویان و طبقه متوسط - منجر شد. (Barfield, 2017, pp. 192-200; Saikal, 2004, pp. 116-121) در چنین وضعیتی، گفتمان‌های رادیکال امکان یافتند تا خود را به عنوان زبان اعتراض و تفسیر بحران معرفی کنند و ناکامی نظم موجود را در قالب مفاهیمی چون «استثمار»، «فئودالیسم»، «ارتجاع» و «سلطه طبقاتی» بازنمایی نمایند.

در ادامه، تجربه جمهوری‌سازی توسط محمد داوودخان پس از سقوط سلطنت در ۱۹۷۳ نیز نتوانست این بحران مشروعیت را ترمیم کند. داوودخان با وجود رویکرد مدرن‌گرایانه، در ایجاد پایگاه اجتماعی گسترده ناکام ماند و اصلاحات او به دلیل محدودیت نهادی، ضعف مشارکت سیاسی و استمرار اقتدارگرایی، نتوانست به تولید رضایت اجتماعی پایدار منتهی شود؛ به همین دلیل، فضای سیاسی همچنان مستعد شکل‌گیری پروژه‌های انقلابی باقی ماند و در نهایت نیز دولت او در کودتای PDPA سرنگون شد. (Dorransoro, 2005, pp. 65-72) از منظر تبیینی، ناکامی سلطنت و جمهوری در پاسخ به مطالبات اجتماعی، به تقویت این برداشت انجامید که «سازوکار اصلاح درون‌سیستمی» کارآمد نیست و باید با دگرگونی ساختاری جایگزین شود.

دومین عامل، ساختار اقتصادی فئودالی و نابرابری طبقاتی بود که به گسترش گفتمان‌های عدالت‌خواهانه و ضد فئودالی کمک کرد. در دهه‌های مذکور، اقتصاد افغانستان همچنان متکی بر روابط زمین‌داری سنتی بود و تمرکز مالکیت زمین در دست گروه‌های محدود، موجب تشدید شکاف میان زمین‌داران بزرگ و دهقانان شد. بنا بر برخی گزارش‌ها، سهم بسیار بزرگی از زمین‌های زراعی در اختیار درصد اندکی از مالکان بزرگ قرار داشت. (Rubin, 2002, pp. 77-80) دهقانان در بسیاری از مناطق، در شرایطی نزدیک به وابستگی شدید اقتصادی و اجتماعی زندگی می‌کردند؛ وضعیتی که پذیرش تحلیل‌های مارکسیستی درباره «ظلم ساختاری»، «استثمار» و «مبارزه طبقاتی» را برای بخشی از نخبگان توجیه‌پذیر می‌ساخت.

(Maley, 1982, pp. 184-186) از این منظر، مارکسیسم توانست نابرابری اقتصادی را نه صرفاً به عنوان مسئله‌ای اخلاقی، بلکه به عنوان مسئله‌ای ساختاری و قابل حل از طریق انقلاب بازنمایی کند.

برنامه اصلاحات ارضی که در دهه ۱۹۶۰ مطرح شد، نه تنها کارآمد نبود، بلکه در مواردی نارضایتی را تشدید کرد؛ زیرا نه قدرت خوانین را به صورت مؤثر تضعیف کرد و نه وضعیت دهقانان را بهبود داد. (Poullada, 1973, pp. 130-143) این ناکامی، به تقویت این برداشت منجر شد که بدون شکستن مناسبات مالکیت و قدرت، اصلاحات تدریجی نتیجه نمی‌دهد و بنابراین گفتمان‌های رادیکال جذابیت بیشتری پیدا می‌کنند.

سومین عامل، رشد جمعیت تحصیل کرده و شکل‌گیری نسل جوان رادیکال بود که دامنه پذیرش گفتمان‌های انقلابی را در دانشگاه‌ها و مراکز فرهنگی گسترش داد. افزایش ظرفیت دانشگاه‌ها، به ویژه توسعه دانشگاه کابل، رشد کمی و کیفی طبقه تحصیل کرده را رقم زد، اما این جمعیت جوان و آموزش دیده در فضایی از کمبود فرصت‌های شغلی، محدودیت مشارکت سیاسی و انسداد مسیرهای صعود اجتماعی قرار گرفتند. همین شکاف میان انتظارات و واقعیت‌های ساختاری، آنان را مستعد جذب گفتمان‌های رادیکال کرد. بخشی از این نسل نیز در کشورهای بلوک شرق تحصیل کرده بودند و با دستگاه مفهومی مارکسیستی به صورت مستقیم آشنا شدند (Roy, 1990, pp. 70-75). در نتیجه، دانشگاه به عرصه‌ای تبدیل شد که در آن «ایدئولوژی» نه فقط اندیشه سیاسی، بلکه پاسخ به بحران آینده و افق زندگی تلقی می‌شد.

به گفته روبین (۲۰۰۲)، بخش قابل توجهی از فعالان اصلی حزب دموکراتیک خلق افغانستان از همین نسل دانشگاهی برخاسته بودند-نسلی که انسداد افق شغلی و سیاسی، آن‌ها را به سمت مبارزات ایدئولوژیک سوق داد. در این چارچوب، گفتمان مارکسیستی می‌توانست به زبان «تفسیر محرومیت»، «تبیین شکست توسعه» و «طرح بدیل انقلابی» تبدیل شود.

چهارمین عامل، زمینه فرهنگی و ادبیات انتقادی و اجتماعی بود که در برخی وجوه با شعارها و مفاهیم عدالت‌خواهانه گفتمان مارکسیستی هم‌پوشانی پیدا کرد. در این دوره، ادبیات متعهد، شعرهای اجتماعی و برخی نشریات روشنفکری مفاهیمی چون عدالت اجتماعی، برابری و مبارزه با ستم را در قالب زبان و استعاره‌های بومی بازنمایی کردند و به این ترتیب امکان نوعی «بومی‌سازی معنایی» برای گفتمان چپ فراهم شد. شاعرانی چون سلیمان لایق و واصف باختری در آثار خود از مضامین اجتماعی و عدالت‌خواهانه بهره می‌گرفتند و این امر به تقویت ظرفیت فرهنگی گفتمان چپ در میان روشنفکران شهری کمک می‌کرد. هم‌زمان، دانشگاه کابل و برخی محافل فرهنگی و ادبی به میدان مباحثات فکری و ایدئولوژیک تبدیل شدند و در آن‌ها ایده‌های مختلف درباره عدالت، آزادی و توسعه مورد بحث قرار می‌گرفت. (Barfield, 2010, pp. 227-228; Roy, 1990, pp. 78-80; Rubin, 2002, pp. 95-98)

در همین راستا، نقش منابع فرهنگی و زیرساخت‌های دانشی نیز قابل توجه است. کتابخانه‌های دانشگاهی و دسترسی به ترجمه آثار کلاسیک مارکسیستی، با حمایت شبکه‌های فرهنگی مرتبط با شوروی، موجب شد متونی مانند مانیفست کمونیست و سرمایه در دسترس دانشجویان قرار گیرد و به منابع الهام نسل جدید روشنفکران انقلابی تبدیل شود. (Barfield, 2010, p. 228) به این ترتیب، گفتمان مارکسیستی از مسیر متون، شبکه‌های دانشگاهی و ابزارهای فرهنگی، به صورت تدریجی در لایه‌های نخبه شهری تثبیت شد.

پنجمین عامل، ناکامی اصلاحات تدریجی و فرسایش اعتماد به امکان تغییر مسالمت‌آمیز بود. اصلاحاتی که حکومت در حوزه‌های زمین، آموزش، مشارکت سیاسی و خدمات اجتماعی انجام داد، محدود، پراکنده و فاقد پشتوانه اجتماعی پایدار بود. همین ناکامی، این تصور را تقویت کرد که اصلاحات تدریجی پاسخگوی بحران‌های ساختاری نیست و باید با انقلاب، نظام سیاسی-اقتصادی دگرگون شود. (Maley, 1982, pp. 98-184; Roy, 1990, p. 98) در نتیجه، گفتمان مارکسیستی توانست خود را به‌عنوان راه‌حل «قاطع»، «علمی» و «ساختاری» در برابر بحران‌های انباشته بازنمایی کند.

در مجموع، گسترش مارکسیسم در افغانستان نه صرفاً پدیده‌ای تحمیلی و بیرونی، بلکه حاصل هم‌افزایی بحران‌های ساختاری و تاریخی بود: فساد سیاسی، فرسایش مشروعیت، بی‌عدالتی اقتصادی، ناکامی اصلاحات تدریجی، رشد نسل تحصیل‌کرده و سازوکارهای فرهنگی-آموزشی که امکان ترجمه و بازتولید مفاهیم مارکسیستی را فراهم کردند. این شرایط بستری ایجاد کرد که در آن، مارکسیسم به‌عنوان آلترناتیوی عقلانی و انقلابی از سوی بخشی از نخبگان و طبقه متوسط پذیرفته شد. با این حال، همان گونه که تجربه سال‌های پس از کودتای ۷ ثور نشان داد، این گفتمان در عمل نتوانست با واقعیت‌های عینی جامعه متکثر، مذهبی و قبیله‌ای افغانستان سازگاری پایدار پیدا کند و همین شکاف میان ظرفیت نهادی و پذیرش اجتماعی، محدودیت‌های بنیادین آن را آشکار ساخت.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تمرکز بر پرسش محوری چرایی و چگونگی ورود، گسترش و در نهایت ناکامی مارکسیسم در تبدیل شدن به گفتمان مسلط در افغانستان، نشان داد که مارکسیسم نه یک پدیده تصادفی یا صرفاً تحمیلی، بلکه محصول برهم‌کنش چندلایه میان ساختارهای داخلی بحران‌زده و نیروهای خارجی در بستر جنگ سرد بود. برخلاف برخی تفسیرهای تقلیل‌گرایانه که شکست مارکسیسم را تنها به مداخله شوروی یا مقاومت مذهبی فرو می‌کاهند، یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که ناکامی این ایدئولوژی ریشه در نحوه انتقال، حاملان اجتماعی، سازوکارهای گفتمانی و شکاف میان قدرت نهادی و پذیرش اجتماعی داشت. از منظر روندی، مارکسیسم در افغانستان از مسیر بالا به پایین گسترش یافت: ابتدا در سطح روشنفکری و دانشگاهی، سپس در قالب سازمان حزبی و نهایتاً از طریق ارتش و دستگاه دولتی به قدرت نزدیک شد. این مسیر انتقال، اگرچه امکان نفوذ سریع در ساختارهای رسمی را فراهم کرد، اما به‌طور هم‌زمان موجب گسست آن از بدنه اجتماعی، به‌ویژه جوامع روستایی و مذهبی، شد. به بیان دیگر، مارکسیسم نتوانست «قدرت نهادی» کسب کند، اما در دستیابی به «هژمونی گفتمانی» ناکام ماند؛ زیرا دال‌های مرکزی آن-مانند مبارزه طبقاتی، سکولاریسم و دیکتاتوری پرولتاریا-نتوانستند با نظام معنایی مسلط جامعه افغانستان که بر دین، قبیله و سنت استوار بود، پیوند پایدار برقرار کنند.

تحلیل گفتمان متون حزبی، رسانه‌ای و ادبی نشان داد که مارکسیسم در افغانستان بیش از آنکه به‌صورت یک سنت نظری-فلسفی عمیق ریشه بدواند، در قالب مارکسیسم لنینیستی انقلابی و دولت‌محور ظهور یافت. گرایش‌های فلسفی، فرهنگی یا انتقادی مارکسیسم-که در برخی جوامع به تولید سنت روشنفکری

پایدار انجامیده‌اند-در افغانستان یا بسیار محدود بودند یا در حاشیه باقی ماندند. در مقابل، مارکسیسم بیشترین اثرگذاری خود را در نهادهای سخت قدرت، به‌ویژه ارتش، نهادهای امنیتی و نظام آموزشی رسمی نشان داد؛ امری که آن را از سطح یک جریان فکری فراتر برد و به پروژه‌ای سیاسی-نظامی تبدیل کرد. از حیث الگوی خارجی، یافته‌ها نشان می‌دهد که علی‌رغم نزدیکی جغرافیایی افغانستان به چین و حضور برخی گرایش‌های مائوئیستی، شکل غالب مارکسیسم در این کشور الگوی شوروی محور بود. این وابستگی نظری و عملی، نه تنها موجب انتقال الگوی دولت‌گرایی اقتدارگرا شد، بلکه به تضعیف مشروعیت اجتماعی مارکسیسم نیز انجامید؛ زیرا این ایدئولوژی در ذهن بخش بزرگی از جامعه به عنوان گفتمانی «وابسته» و «بیگانه» بازنمایی شد.

در سطح پیامدی، تجربه افغانستان نشان می‌دهد که مارکسیسم به جای تبدیل شدن به یک گفتمان روشنفکری پایدار، به کانون منازعه ایدئولوژیک بدل شد؛ منازعه‌ای که در آن، شکست گفتمان چپ به طور ناخواسته زمینه را برای تقویت گفتمان‌های رقیب، به‌ویژه اسلام سیاسی، فراهم ساخت. بدین ترتیب، مارکسیسم نه تنها در تحقق اهداف اعلامی خود ناکام ماند، بلکه در سطح کلان‌تر، به بازآرایی میدان ایدئولوژیک افغانستان و تشدید قطب‌بندی‌های سیاسی-فرهنگی کمک کرد.

در جمع‌بندی نهایی، این پژوهش نشان می‌دهد که انتقال ایدئولوژی‌های جهانی به جوامعی با ساختارهای سنتی قوی، بدون بومی‌سازی عمیق، پیوند ارگانیک با جامعه و توجه به نظام‌های معنایی مسلط، نمی‌تواند به هژمونی پایدار بینجامد. مارکسیسم در افغانستان نمونه‌ای روشن از شکاف میان «قدرت سیاسی» و «پذیرش اجتماعی» است؛ شکافی که در نهایت، مسیر شکست آن را هموار ساخت و درس‌های مهمی برای فهم پویایی ایدئولوژی‌ها در جوامع غیرغربی به همراه دارد. در مجموع، مطالعه تاریخی-گفتمانی ورود و بازتولید مارکسیسم در افغانستان نشان می‌دهد که انتقال ایدئولوژیک نه یک فرآیند خطی و موفق، بلکه مجموعه‌ای از تلاش‌های متکثر، نخبه‌محور و محدود به فضاهای خاص بوده است که در مواجهه با ساختارهای مذهبی، قبیله‌ای و روابط قدرت محلی، به ترکیبی از نفوذ اولیه و شکست در هژمونیک شدن انجامیده است.

محدودیت پژوهش

این پژوهش به دلیل تمرکز بر متون گفتمانی، مدعی تبیین تمامی ابعاد اجتماعی و میدانی مارکسیسم در افغانستان نیست.

References

1. Adabpal, Z., & Chauhan, R. (2024). Inclination of Sulaiman Layeq toward social realism and socialist realism. *International Journal of Languages and Culture*, 4(2), 52-65.
2. Arnold, A. (1983). *Afghanistan's Two-Party Communism: Parcham and Khalq*. Stanford, CA: Hoover Institution Press.
3. Barfield, T. (2010). *Afghanistan: A cultural and political history*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
4. Coll, S. (2004). *Ghost wars: The secret history of the CIA, Afghanistan, and Bin Laden, from the Soviet invasion to September 10, 2001*. Penguin Press.
5. Dorronsoro, G. (2005). *Revolution unending: Afghanistan, 1979 to the present*. Hurst & Company.
6. Emadi, H. (1997). *State, revolution, and superpowers in Afghanistan*. Praeger.
7. Emadi, H. (2002). *Repression, resistance, and women in Afghanistan*. Praeger.
8. Etezadosaltaneh, N., & Navazeni, B. (2021). Similarities between Marxism-Leninism with the Thought and Behavior of ISIS. *Iranian Research Letter of International Politics*, 10(1), 1-28.
9. Ewans, M. (2002). *Afghanistan: A short history of its people and politics*. New York, NY: Harper-Collins.
10. Fairclough, N. (1989). *Language and power*. Longman.
11. Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.
12. Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Longman.
13. Farhang, M. S. (2006). *Afghanistan in the last five centuries*. Tehran: Erfan Publications. (in Persian)
14. Fasihi, A., & Khorasani, R. (2023). Jihad and the Political in Afghanistan (1978-1988). *Iranian Research Letter of International Politics*, 11(2), 257-269
15. Forouzesh, M. E., Najafzadeh, M., Sinaei, V., & Manshadi, M. (2024). Late Nationalism and the Collapse of the Development Mentality in Afghanistan (2002-2021). *Iranian Research Letter of International Politics*, 12(2), 403-435
16. Giustozzi, A. (2000). *War, Politics and Society in Afghanistan, 1978-1992*. Georgetown University Press.
17. Giustozzi, A. (2012). *Empires of mud: Wars and warlords in Afghanistan*. Hurst.
18. Giustozzi, A. (2019). *The Islamic State in Khorasan: Afghanistan, Pakistan and the new Central Asian jihad*. Oxford University Press.
19. Giustozzi, A. (2019). *The Taliban at war: 2001-2018*. Oxford University Press.
20. Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare & G. Nowell Smith, Eds. & Trans.). International Publishers.
21. Gregorian, S. (2012). *The emergence of modern Afghanistan*. Tehran: Mohammad Ebrahim Shariati Afghani Publications. (in Persian)
22. Gregorian, V. (1969). *The emergence of modern Afghanistan: Politics of reform and moderni-*

- zation, 1880–1946. Stanford University Press.
23. Halliday, F. (1978). Revolution in Afghanistan. *New Left Review*, (112), 3–44.
 24. Hammond, T. (1984). *Red flag over Afghanistan: The Communist coup, the Soviet invasion, and the consequences*. Westview Press.
 25. Hosseini, A. (2020). Ideological currents involved in the legislative criminal policy of Afghanistan, *Historical Studies of The Islamic World*. (in Persian)
 26. Hughes, G. (2021). *Cold War in the Islamic world: Saudi Arabia, Iran and the struggle for supremacy*. Oxford University Press.
 27. Hyman, A. (1984). *Afghanistan under Soviet domination, 1964–1983*. New York, NY: St. Martin's Press.
 28. Hyman, A. (1992). *Afghanistan under Soviet domination, 1964–91*. Macmillan.
 29. Kakar, M. H. (1997). *Afghanistan: The Soviet invasion and the Afghan response, 1979–1982*. Berkeley, CA: University of California Press.
 30. Karimi, N. (n.d.). Political Islam and its consequences in Afghanistan over the last 40 years. Center for Social Studies. (in Persian)
 31. Khavari, A., & Simbar, R. (2023). The Roots of the Political and Religious Thought of Afghan Taliban (1996–2001). *Iranian Research Letter of International Politics*, 12(1), 299–321
 32. Khawati, Sh. (2011). A brief look at the intellectual and political currents of Afghanistan, *Regional Studies Quarterly*. (in Persian)
 33. Konarovsky, M. A. (2022). Events of April 1978 in Afghanistan and subsequent entry of Soviet troops. *Herald of the Russian Academy of Sciences*, 92(1), S14–S17. <https://doi.org/10.1134/S101933162207005X>
 34. Maley, W. (1982). The foreign policy of the Democratic Republic of Afghanistan. *Asian Survey*, 22(3), 261–278.
 35. Maley, W. (2009). *The Afghanistan wars*. Palgrave Macmillan.
 36. Mandel, E. (1979). *The ABCs of Marxism* (H. Sepehr, Trans.). Tehran: Tali'eh. (in Persian)
 37. McCarthy, J. D., & Zald, M. N. (1977). Resource mobilization and social movements. *American Journal of Sociology*, 82(6), 1212–1241. <https://doi.org/10.1086/226464>
 38. Meyer, J. W., Boli, J., Thomas, G. M., & Ramirez, F. O. (1997). World society and the nation-state. *American Journal of Sociology*, 103(1), 144–181.
 39. MohammadAlipour, F., Modarres, M. V., & Khoda Gholipour, A. (2020). Pakistan's Strategic Culture and Foreign Policy towards Afghanistan. *Iranian Research Letter of International Politics*, 9(1), 269–294
 40. National Security Archive. (2001). *The Soviet invasion of Afghanistan, 1979: Not war but intervention*. Washington, DC: The George Washington University. <https://nsarchive.gwu.edu>
 41. Poullada, L. B. (1973). *Reform and rebellion in Afghanistan, 1919–1929*. Cornell University Press.
 42. Rafi, H. B. (2008). *A concise history of Afghanistan*. Peshawar: Eric library administration. (in Persian)

43. Rashid, A. (2010). *Taliban: Militant Islam, oil and fundamentalism in Central Asia* (2nd ed.). Yale University Press.
44. Roy, O. (1990). *Islam and resistance in Afghanistan* (2nd ed.). Cambridge University Press.
45. Rubin, B. R. (2002). *The fragmentation of Afghanistan: State formation and collapse in the international system* (2nd ed.). Yale University Press.
46. Sadeghi, Sh., & Mohammadi, S. (2015). The leftist current, dialectic of intellectualism and the Islamic revolution of Iran, *Historical Researches of The Islamic World Quarterly*. (in Persian)
47. Sadr, A. (2019). *Roots of republicanism in Afghanistan*. Afghanistan Institute for Strategic Studies. (in Persian)
48. Said, E. W. (1993). *Culture and imperialism*. New York, NY: Alfred A. Knopf.
49. Saikal, A. (2004). *Modern Afghanistan: A history of struggle and survival*. I.B. Tauris.
50. Saikal, A. (2020). *Modern Afghanistan: A history of struggle and survival*. Bloomsbury Academic.
51. Salehi, M. J. (1994). People's Democratic Party of Afghanistan. In *Encyclopaedia of The World of Islam*. (in Persian)
52. Sedqi, S. (2012). A reflection on the Marxist sociological approach to the history of Iran, *Historical Sciences Research Quarterly*. (in Persian)
53. Shahrani, M. N. (1986). State building and social fragmentation in Afghanistan. In A. Banuazizi & M. Weiner (Eds.), *The state, religion, and ethnic politics*, 23–74. Syracuse University Press.
54. Tabesh Heravi, S. M. (2013). *Marxism in Afghanistan*. Herat, Afghanistan: Khayriyeh Al-Mahdi. (in Persian)
55. Tabiei, D., & Dallal Rahmani, R. (2016). Marxism as method: an examination of Georg Lukács's methodological interpretations, *Methodology of Human Sciences Quarterly*. (in Persian)
56. Tanin, Z. (2005). *Afghanistan in the twentieth century*. Tehran: Mohammad Ebrahim Shariati Afghani Publications. (in Persian)
57. Weiner, M., & Banuazizi, A. (Eds.). (1994). *The politics of social transformation in Afghanistan, Iran, and Pakistan*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
58. Westad, O. A. (2005). *The global Cold War: Third World interventions and the making of our times*. Cambridge University Press.
59. Wuthnow, R. (2009). *Boundless faith: The global outreach of American churches*. Berkeley, CA: University of California Press.
60. Young, R.J.C. (2001). *Postcolonialism: An historical introduction*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.